

Частина - V

Василівка Татарська

Частина V Василівка Татарська

31. Як Василівка стала Золотою Ордою

Василівська земля внаслідок своєї географічної розхристаності бачила надзвичайно багато завойовників. Ми не могли перечекати небезпеку в горах, як це робили середньовічні князівства Криму і Кавказу, не мали змоги й відсидітися на островах, подібних Британським, чи загубитися від переслідувань у лісових і болотистих нетрях, як північні народи. Нашою землею обітованою був степ, трохи прикритий з північного-заходу Дніпровими плавнями і безборонно розчахнутий зі сходу. Тому поява на східному обрії чергової кочівницької потуги Монголів аж надто вже нікого не дивувала – щось подібне не раз траплялося й до цього. Щоправда Половці повідомляли про неабияку затятість нової Орди, але справжнього масштабу лиха ні на Русі ні в дальній Європі ще ніхто не усвідомлював.

Вперше у Василівському степу монгольські загони з'явилися наприкінці 1222 р. Це були два тумени (тумен – це 10 тисяч воїнів) Джебе і Субедея, які вже встигли розгромити Грузію з Північнокавказькими державами і тепер, переслідуючи Половців, увірвалися слідом за ними до Північного Приазов'я (див. мал. 31.1). Проте рік завершувався, і морози змусили Монголів перекочувати в тепліший Крим на зимівлю. Вони навіть побували на курортному узбережжі ПБК (південний берег Криму), але замість сплатити курортний збір, розтрошили тамтешній Сурож (Судак).

Мал. 31.1. Перша зустріч василівців з Монголами; зверніть увагу на те, що кордони Половецьких кочовиць у 13 ст. сягали Київщини; Василівка позначена червоним (мал. з Інтернету)

Коли зійшов сніг і пасовиська почали вкриватися весняною травою, Монголи знову посунули в степи материкової Таврії, звідки задалегідь, ген за Дніпро повтікали Половці. В розпачі втікачі звернулися по допомогу до своїх північних сусідів, з якими вже вдосталь встигли породичатися. Переляк Половців на Русі був почутий, і величезне збірне княже військо знайомим маршрутом вздовж Дніпра через Хортицю й Протолчий брід рушило в Поле "мочити монголів" – здається саме так легковажно і сприймали цю акцію деякі з князів.

Останній день весни 1223 р. для багатьох із них став також і останнім днем їхнього удатного молодецького життя. Армії зійшлися на річці Калці (Донецька область), і велике, проте неорганізоване руське військо жахливо програло меншому, але дисциплінованішому монгольському війську. Здурілі від крові Монголи поклали на зв'язаних полонених руських князів величезний дерев'яний настил, і душачи їх, відсвяткували на ньому свою перемогу.

Русь і Половеччина занурилися в глибокий шок – їхні землі лежали перед ворогом безборонними. Проте наступати далі на захід пошарпані в численних боях Монголи теж не могли, і тому, погромивши Київські передмістя, відвернули з Русі на схід. Багато в чому це був розвідувальний похід: переможці не збагачувалися й не закладали нових адміністрацій на завойованих землях, а шукали тільки нових шляхів. На підступах до Волзької Булгарії Монголів на переправі розбили Булгарські війська, і втративши свого полководця Джебе, Орда хутчіш повернулася додому з доповіддю Великому хану.

На півтора десятиліття Європа забула про Монголів, продовжуючи свої міжусобні війни. Майбутнє було невідомим, затишшя на східному кордоні тривало, навали ніхто не чекав. Половецькі коні знову щипали траву на Василівських луках і полонинах; плавнями шоркалися ватаги охочих добитників (мисливців і рибалок); Дніпром снували човни, а на перевозах чатувала переправна обслуга. Нової хвилі Монгольського наступу взагалі могло ніколи й не бути. Проте ще не встигло вирости молоде покоління василівців, як він таки стався: це нестримніший, жорстокіший і переломний для всієї історії Східної Європи.

Хто ж такі ці Монголи і в чому їхня сила?

Монголами у вузькому значенні слова називали мешканців Монгольських степів, які спілкувалися діалектами монгольської мови і мали значну домішку Азійської раси в геномі. Так було до імперії Чингізидів і так стало після неї (сьогодні до монголів себе відносять близько 10 мільйонів людей, переважно жителів Монголії та північно-китайських провінцій). Але під час існування Монгольської імперії Чингізидів, монголами звали усе її населення від Чорного до Японського морів, не вкладаючи в це слово ні мовного ні біологічного сенсу.

Давні Монголи нічим особливо не відрізнялися від решти азійських кочівників: вони не будували міст, з дитинства привчалися до сідла, луку й аркану, а багатство вимірювали кількістю пасовиськ і худоби, за які жорстоко і повсякчасно билися з сусідами і між собою. Теплий і вологий клімат Середньовічного періоду призвів до вибухового зростання кількості населення в Евразійському степу в 11 – 13-му ст. і ще більшої конкуренції за місця випасу. Це була боротьба за життєвий простір, за землю, тому непотрібних людей чужого роду, що потрапляли до рук, вбивали (залишали жінок і хлопчиків, зріст яких не перевищував колеса возу і яких ще можна було перевиховати, не наражаючись на помсту). Ксенофобія (ворожість до чужинців) – поширене явище в природному середовищі: тварини ніколи не радіють іншій зграї на своїй території, а намагаються її зігнати чи знищити, інакше через нестачу ресурсів загине власний рід. Люди – не тварини, і тому в них завжди є свідомий вибір: жити огидним ксенофобом чи вмерти компанійським лібералом, – але вибір є завжди.

Наприкінці 12-го ст. мінливий успіх посприяв кочовому племені Монголів об'єднати навколо себе сусідні племена. Найжорстокішою була конкурентна боротьба з іншими, тюркомовними кочівниками більш європеїдної зовнішності, яких на загал іменували Татарами. Це ім'я вже тоді було втратило свій етнічний відтінок і стосувалося "степовиків" узагалі, так само, як ім'я "ногайців" означатиме всіх номадів, які дотримуватимуться кочового способу життя. В середині 13 ст. Василівкою правили хан Татар і його син хан Ногай; можливо цими поширеними серед тюрків-кочівників іменами чужинці презирливо називали всіх степовиків, як "фріцами" та "іванами" звали германців і слов'ян у 20-му ст.

Тюркомовні номади програли Монголам змагання за життєвий простір і змушені були або ж їм скоритися, або ж утікати якнайдалі в ще західніші кишені Євразійського степу (див. мал. 18.1). На ті часи всі степи на захід від Іртиша звалися Дешт-і-Кипчак (половецький степ) і належали Кипчакам (вони ж Половці, Кумани; див. мал. 30.6). Тому Кипчаки/Половці й стали найзаклятішими ворогами Монголів, переслідуваними аж до самої Угорщини.

В 1206 р. на курултаї (загальнонаціональний з'їзд) всіх монгольських племен хан Темуджин (йому на той час було 45–50 років) проголосив себе великим ханом Монгольської держави і спрямував своє плем'я на подальші завоювання. Через 2 – 3 покоління ця держава стане найбільшою суходільною імперією всіх часів і народів, а Темуджин назавжди увійде в історію Світу під своїм тронним ім'ям Чингісхан (його нащадки сукупно зватимуться Чингізидами). В сучасних Монголії та Китаї Чингісхана свято вшановують, як національного героя (див. фото 31.2), а в Середній Азії та Східній Європі його люто ненавидять, як ката – у кожного народу свій погляд на історію та свої герої.

Фото 31.2. Пам'ятник Чингісхану в Монголії: найвища в світі кінна статуя (40 м) ззовні покрита нержавіючою сталлю вагою 250 тон і цюночі сяє в променях прожекторів; як гадаєте, якщо б історія дала Монголам ще один шанс підім'яти під себе весь світ – чи скористалися б вони цією можливістю? (фото зі Всемережжя)

Адміністративна і військова реформи (поділ на десятки, сотні, тисячі, десятки тисяч – тумени; загальна військова повинність; розвинута військова та економічна розвідка), якісна мережа сполучення та кур'єрського зв'язку; віротерпимість до всіх варіантів віри в Єдиного Бога, – і все це підкріплене суворою дисципліною та ідеологічним кодексом (Яса Чингісхана) дозволило Монголам за декілька поколінь захопити 22 % всього суходолу Землі, а нащадкам Чингісхана залишатися при владі у Маньчжурії, Монголії та Північному Китаї до 20-го ст.(!)

Ще в 1224 р. Чингісхан розділив землі своєї величезної імперії між чотирма синами. Найближчі до Василівки терени дісталися його старшому сину Джучі: до його улусу увійшли землі на північ від Аральського моря і на захід від Іртиша, тобто колишній Кипчацький Степ (див. мал. 30.6). Західної межі цей улус не мав, натомість існував заповіт Чингісхана "дійти

до останнього моря" – це могло бути Чорне, Середземне море, або ж Атлантичний океан – як поталанить. Після розвідки боєм 1223 р. (битва на Калці) хоробрий полководець Джучі став противником далеких західних завоювань, через що не раз наражався на батькову лють. Але 1227-ий рік примирив їх обох – вони померли (Джучі на півроку раніше за батька) і весь західний улус держави Чингізидів залишився чотирнадцятьом (14!) дітям Джучі-хана, разом з невиконаним заповітом знаменитого діда: "дійти до останнього моря".

Ще декілька слів про Улус Джучі. Від 16-го ст. в московських літописах його почнуть величати Золотою Ордою. В східних літописах він відомий, як Дешт-і-Кипчак (Половецький Степ). Для зручності, користуватимемося надалі одним терміном "Золота Орда", не чекаючи 16-го ст. і пам'ятаючи, що Золота Орда = Дешт-і-Кипчак = Половецький Степ = Улус Джучі. Решта володінь імперії Чингізидів у Середній Азії та Північному Китаї значно менше торкатимуться історії європейської Василівки.

Золота Орда ділилася річкою Урал (Яїк) на два крила: Праве і Ліве (це якщо дивитися з півночі на південь, бо у Монголів головна частина світу не Північ, як у нас, а Південь, до якого вони повернені обличчям):

- Права Західна Біла Орда (Ак-Орда);
- Ліва Східна (Заяїцька, Заволзька) Синя Орда (Кок-Орда);

Поділ світу на п'ять кольорових гам Тюрки і Монголи перейняли в Китайців: північ - чорний, схід - синій (зелений), захід - білий, південь - червоний, середина - жовтий (золотий). Ближче до Василівки Західне крило (по-монгольськи Праве) звалося Білою Ордою; пізніше до нього належатиме і Василівський степ (див. мал. 31.3).

Мал. 31.3. Максимальні кордони Золотої Орди на кінець панування у Василівці Ногая, правнука Джучі-хана (Василівка позначена червоною цяточкою). Річка Яїк (Урал) ділить її на два крила (Білу і Синю Орду), але столиця обох крил (Сарай) лежить у межах Білої Орди на Волзі, підкреслюючи верховенство ханів Білої Орди над усією Золотою Ордою. Окрім Улусу Джучі (весь білий тон на мапі), на схід і південь від нього лежали ще три Улуси його братів, з якими почалася ворожбена одразу після смерті синів Чингісхана (малюнок зі Всемережжя)

Василівка стала частиною Золотої Орди тільки після другого пришествя Монголів у Приазовські степи в 1239 р. В цей рік Половецькі хани Приазов'я та Криму були остаточно розбиті Чингізидами і, рятуючись від цілковитої загибелі, вивели своїх людей у Подунав'я. Так скінчилася Половецька доба в історії Василівки (1055 – 1239 рр.), бо відтоді не стало і самих "половців" (це була місцева, руська назва "Кипчаків"). У далекій Мадярщині, де після довгих поневірянь створили свою автономію вигнанці з Василівки, їх уже звали "куманами", а тих, хто все ж таки повертався в Приазов'я, вже називали "татарами" [цікаво, що в цій літописній "монголо-татарській" суміші Кипчаки завжди чисельно переважали Монголів (10:1) і навіть мовою спілкування в Золотій Орді була Кипчацька, тобто Половецька].

Битва з василівцями-половцями в 1239-му році була тільки малесеньким епізодом грандіозного західного походу Монголів у Східну Європу в 1237 – 1243 рр. під проводом нового володаря Улусу Джучі – Бату-хана (в давньоруських літописах прозваного Батием), талановитого сина Джучі, онука Чингісхана. Рішення продовжити успішні північно-західні завоювання 1222 – 1223 рр. було прийняте ще на курултаї 1235 р., і в наступних роках Бату блискуче його виконав. Жертвами нестримної атаки Монголів послідовно стали: Волзька Болгарія (1237 – 1238 рр.), Руські князівства (1238 – 1241 рр.), Польща, Угорщина та низка інших європейських держав (1241 – 1242 рр.).

Особисто подолавши Верецький перевал у Карпатах Бату-хан таки досяг ще одного моря – Адріатичного! Можливо монгольські коні змочили би свої копита і в "останніх водах" Атлантики, але в 1242 р. Бату отримав звістку про смерть Великого хана Угедея, який правив імперією після смерті свого батька Чингісхана, – і наступ на західному фронті враз утратив для Бату свою значимість; набагато важливішим стало втрутитися у вибори нового Великого хана і не допустити до цієї найвпливовішої в державі посади вороже налаштованих родичів.

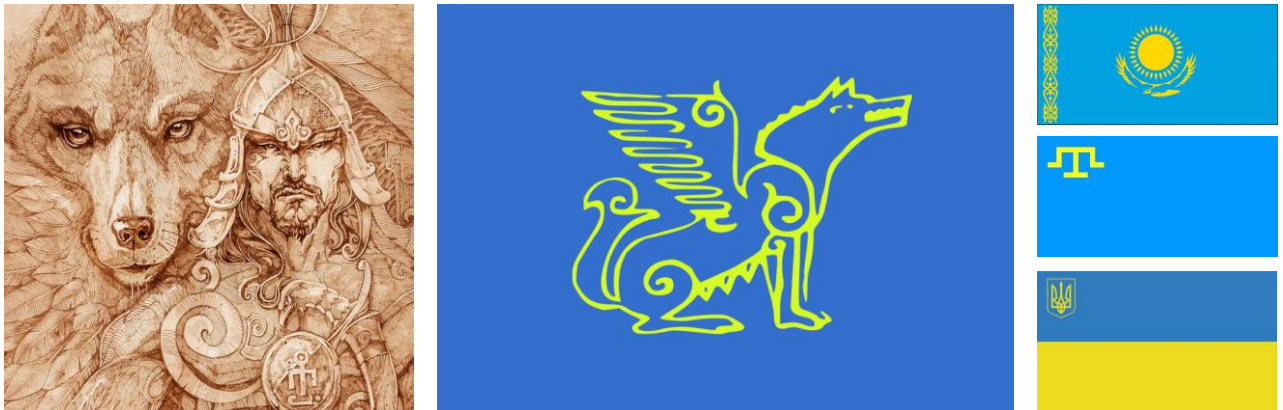
Тож, навесні 1242 р., згорнувши військову кампанію на заході, Бату стрімголов летить на схід: наспростець Причорноморськими й Приазовськими степами, повз Василівку додому. Наші землі від проходження монгольського війська в 1239 – 1240 рр. туди і в 1242 – 1243 рр. назад – матеріально не постраждали: міст і фортець у Василівці не було, а степи і луки – що їм станеться? Коли загроза трохи вщухла і ситуація дещо прояснилася, зігнані зі своїх місць люди (слов'яни і тюрки) почали потихесеньку повертатися до звичних справ у рідних краях. До всього ж, у василівців уже був неабиякий тисячолітній імунітет до всякого роду наскоків і заскоків своїх невгамовних степових сусідів. Тактика виживання у степовому прикордонні була відпрацьована досконало. Тому руйнувань і потрясінь від проходження Монгольської орди по Василівці було незрівнянно менше, ніж, наприклад, болю і втрат від подвійного проходження танково-гарматних фронтів Другої Світової війни крізь Василівку два покоління тому – після минулої війни ми спромоглися відродитися, а після середньовічних ординців, озброєних луками зі стрілами, шаблями та списами – і поготів.

Вдалих західний похід суттєво збільшив територію Улусу Джучі й авторитет Бату. По його завершенні владний Бату-хан вже по-новому перекроїв землі та племена батьківського улусу між своїми численними братами. Наше Дніпро-Донське межиріччя разом з Василівкою тоді дісталось сьомому сину Джучі – Бувалу (він же Мовал, Мауці) та стало зватися Улусом Бувала. Це був найзахідніший улус Золотої Орди, а по Дніпру, який Монголи називали "Узі", стояли їхні прикордонні застави (найпівнічніша – поблизу сучасного Канева). Хоча окремі ординські загони (під проводом тисяцького Куремси) і кочували узбережжям аж до Дунаю, проте, внаслідок своєї нечисленності, здійснити нові стійкі завоювання не могли. Чингізидам було поки що не до західних походів; вони все ще вирішували палацову кризу переобрання Великого хана, яка затягнулася на роки. Тільки наприкінці 1250-их років на зміну Куремсі, з новими туменами прибув старий "яструб" – баскак Бурундай, ушавлений у багатьох битвах полководець імперії Чингізидів із роду Джучі, та поновив успішний наступ на Європу. І вже за декілька років західний кордон Золотої Орди відсунувся від Дніпра → на Південний Буг з його притоками Синюхою та Гнилим Тікичем (див. додаток Ч.V.Б), а Василівка на довге століття (аж до Синьоводської битви 1362-го року) з прикордоння перетворилася на "глибинку" Золотої Орди.

32. Половецько-Аланська держава темника Ногая

Татарський період в історії Василівки тривав понад п'ять століть (13 – 18 ст.). За цей час змінилося багато володарів-ханів нашої землі: деякі з них промайнули непомітно, лишившись безіменними, інші – доленосно вплинули на все наше майбутнє. І хоча історія – це не тільки "життєписання великих людей" (вони склали всього лише частку відсотку від решти населення), проте за образами цих яскравих особистостей можна розгледіти постаті й долі звичайних "маленьких василівців", про яких мовчать літописи.

Однією з таких знакових фігур Василівської історії був темник Ногай – син Татара, онук Бувала, правнук Чингізхана. Ногай народився в славетний час Західних монгольських завоювань Європи близько 1240-го року й отримав тотемне ім'я першопредка степовиків – Вовка (слово "ногай" виводиться з давньомонгольської, як "вовк"). Це ім'я тоді було дуже популярним серед степової знаті; в давнину так називали юнаків, які пройшли обряд ініціації (посвяти "у вовки") і долучилися до гурту дорослих чоловіків-воїнів [жінок з дітьми ніколи не звали "ногаями-вовками", вони були просто "люди"]. На згадку про ту врочисту посвяту чоловік завжди мав носити сіру смушеву шапку (смушок – це шкурка, хутро новонародженого ягняти), а ще краще з вовчого хутра. Пізніше, цю звичку спостерігатимемо і в козаків – вони не скидали своїх смушевих шапок ні влітку ні за столом; вовком-перевертнем вважався і кошовий Іван Сірко (навіть його прізвище "сірко" було вовчим). Пошана до вовків-тотемів збереглася в Ногайців і до сьогодні: їхнім офіційним символом є Крилата Вовчиця, або ж Небесний Вовк, зображені в тих же тенгріанських небесно-золотих барвах, що й національні прапори інших степовиків: казахів, кримських татар і, на диво, ... українців (див. мал. 32.1).

Мал. 32.1. Вовк-ногай, Крилата Вовчиця та сусідські прапори в тенгріанських барвах

Дитинство Ногая пройшло в Причорноморсько-Приазовських степах, які в 1242 р. отримав у спадкову власність його дід Бувал; саме тут і сформувався Ногай як особистість. Він належав до першого ординського покоління, яке виросло на українських землях, і ці простори, від самих малечих спогадів стали його єдиною батьківщиною: ні Каракорум, ні Пекін (куди була перенесена столиця Монгольської імперії в 1259 році), ні Сарай, а лише Причорномор'я були йому по-справжньому близькими. Найімовірніше, що мама чи бабця Ногая були з місцевих половецьких родів (змішані шлюби були однією з давніх стратегій завойовників) і "з молоком" передала дітям не лише базовий лексичний запас рідної мови (перші, найголовніші побутові слова, які засвоює немовля від мами), але й легенди, традиції та любов до місцевого, рідного краю. Тож, Ногай був уже не зайдою, а місцевим "панічем".

Дистанцію між Ногаєм і Монгольською владою збільшував ще і той факт, що попри всі свої здібності, найвища посада в Монгольській імперії, чи навіть у її Золотоординському улусі, Ногаю не світила: хоч у його жилах і текла кров Чингісхана, але за тодішніми законами наслідування в черзі на ханський трон перед Ногаєм стояла нескінченна вервечка більш іменитих родичів, які не минали випадку пихато нагадати йому про це.

Максимум, на що міг розраховувати молодий Ногай, це бути темником – ординським генералом на чолі 10-тисячного ханського війська, намісником якогось малого улусу Золотої Орди. Або ж, можна було заснувати свою державу за власним законом – що і вибрав Ногай.

Сходженню зірки Ногая посприяла тодішня внутрішньополітична криза в Монгольській імперії: в 1259 році помер її Великий хан Мунке, і між численними претендентами на головний трон знову спалахнула жорстока боротьба. Проте на цей раз досягти компромісу так і не вдалося – імперія Чингісхана розкололася. Серед тих, хто не визнав нового Великого хана був і лідер Золотої Орди – Берке-хан, який змінив на троні свого померлого в 1255 році брата Бату. Тож, від 1259-го року Берке практично пориває відносини з імперією-матір'ю, і Золота Орда стає незалежною державою. Цікаво, чи помітили тоді василівці, що перестали бути власністю Великого хана з монгольської столиці в Каракорумі та перейшли до юрисдикції Золотоординського хана з поволзької столиці в Сарай? ☺

Майже одразу політичні сварки в імперії переросли в збройні конфлікти: від початку 1260-их років спалахує жорстока битва за Кавказ між братніми гілками нащадків Чингісхана: Джучідами (Золотою Ордою) і Хулагідами (улус Хулагу-хана; див. мал. 31.3). Ця внутрішня міжусобиця, з короткими перервами триватиме понад сотню років (аж до 1395 р.), і поглине колосальні ресурси Монгольської імперії – на радість сусідніх немонгольських держав. Ця ж війна вкотре зупинила успішне просування Монголів углиб Європи і спрямувала всі наявні резерви ординців Берке-хана в Кавказьку м'ясорубку; там же, на Кавказі, в 1263 році загинув і старий баскак Бурундай – гроза європейських держав, який відсунув кордони Золотої Орди від Василівки далеко на захід. На тому ж Кавказькому фронті в 1265 р. тумен-баші/темнику Ногаю (від слова "тумен" – "темрява", незчисленність) списом вибили одне око, від чого він став схожим на скандинавського бога мудрості та війни Одіна.

Гостра фаза Кавказької бійні скінчилася в 1266 р. разом зі смертю хана Золотої Орди – Берке, натомість міжусобна колотнеча перекинулася вже на самих нащадків Джучі-хана. Повторилася та ж сама криза розпаду імперії Чингісхана, але вже в масштабі Золотої Орди: не всіх задовольнила особа нового Золотоординського хана і деякі з її улусів стали на шлях самостійності (ослаблена ж війною та суперечками центральна влада не змогла подолати відцентрових рухів периферії). Свою думку про стан справ у державі мав і фронтовик-темник:

По закінченні війни, загартований і зміцнілий Ногай виводить свої сили з Кавказу та повертається в рідне Причорномор'я разом з депортованими звідти Північнокавказькими Аланами (через десяток років, у 1278 р., Ногай переселить з Криму на материкову Україну ще й Кримських Аланів, які поруч з місцевим Половецьким населенням також стануть його вірною опорою в усіх справах аж до останніх днів видатного темника; окрім того Алани, будучи християнами, суттєво вплинули і на релігійне обличчя Ногаєвого улусу).

Родовими угіддями його діда Бувала були "всі землі на захід від Дону", але Ногай обрав центром своїх володінь найбільш західні із них (подалі від Сарайських ханів та їхніх домагань) – Нижнє Подунав'я, до якого так тяжів у минулому князь Святослав, вважаючи його ключем до всього Балканського регіону. В ті часи Подунав'я замешкували переважно Половці та Слов'яни (між іншим, теж із православно-візантійського кола впливів), саме на них, як і на Аланів, оперся темник Ногай, створюючи нову державу.

В 1270-их роках під його твердою рукою вже перебували всі степи від Подунав'я до Дніпро-Донського межиріччя з Василівкою включно, а Русь, Крим і Болгарія сплачували темнику данину. Навіть більше: після перемоги над візантійським імператором Михайлом Палеологом, Ногай одружився на імператорській донці Єфросинії та всупереч монгольським традиціям самопроголосив себе царем/ханом свого краю. Сила Ногая зростала так стрімко, що на початку 1280-их років він уже міг дозволити собі саджати на Поволзький Сарайський трон своїх власних "кишенькових" ханів і визначати політику всієї Золотої Орди.

Так улус Ногая став другим, після Сарайського улусу на Волзі, військово-політичним центром Золотої Орди, неминуче занурюючи її у хаос двовладдя.

За правління хана Ногая кордон Золотої Орди досяг своїх максимальних західних меж (див. мал. 31.3). Тоді ж, за покоління до того вигнані з Приазов'я та Причорномор'я Половці змогли повернутися додому і долучитися до розбудови нової степової держави (правда тепер їх уже звали не "половцями", а "татарами"). Місцеве населення надало улусу Ногая виразних половецько-алано-слов'янських етнокультурних рис, що відрізняло його від решти улусів Золотої Орди. Етнічні Монголи і на всіх ординських просторах від Іртиша до Дунаю ніколи

не перевищували в складі населення 10 %, тож на землях від Дону до Дунаю їх було і того менше. З року в рік ця етнокультурна відмінність улусів Золотої Орди лише зростала.

В середині 1280-их років розквіт Ногаєвої держави тимчасово затьмарила одна зі згубних незрозумілих моровиць, які все частіше почали навідувати наш край з тих пір, як знову запрацював на всю потужність Великий Шовковий шлях: Монгольська імперія взяла на себе ту ж саму роль торгового моста між Китаєм та Європою, яку відігравав колись і Тюркський каганат. Всі ці, поки що обмежені, спалахи епідемій були першими дзвіночками тої величезної драми, яка незабаром розіграється на підмостках усього об'єданого на той час світу і забере ледь не половину його населення; але тоді до них ще ніхто не прислухався.

Слідом за епідемією потяглися й інші нещастя: провальний західний похід у Європу, несприятлива зміна влади в Сараї. Але потенціал Ногаєвого улусу був величезним, і вже за декілька років справи цілком налагодилися, хоча, можливо, і не з таким розмахом, як того хотілося Ногаю: його старший син Чака одружився на дочці Болгарського царя; Сарайський престол знову став підконтрольним; і навіть почалося карбування власних монет з тамгою Ногая (див. мал. 32.2) – ще одна ознака незалежності держави.

Мал. 32.2. Монета з тамгою Ногая (перевернутий тризуб) і двоголовий орел на звороті, який вперше в історії Золотої Орди з'являється на монетах – найвірогідніше, як символ шлюбного і політичного союзу з Візантійським двором; Ця монета не з берегів Лисої Гори, але можливо Вам більше поталантисть? ☺ (малюнок зі Всемережжя)

Під кінець 13 ст. внутрішній зміст і зовнішня політика улусу Ногая стали настільки антиординськими, що проти самозванця (яким був Ногай в очах монгольської еліти) об'єдналася більшість золотоординської знаті. Останньою краплею зухвальства стало звернення Ногая до зятя ворогів Золотої Орди, до Хулагідів (Улус Хулагу), по допомогу проти своїх Сарайських ханів! Такої зневаги Монголи вже не стерпіли і збройно виступили проти узурпатора Ногая на стороні нового Сарайського хана Тохті. З темником лишилися тільки вірні йому Половці, Алани і дехто з Південно-Руських князів.

У 1298 – 1300 роках (за різними літочисленнями по-різному) відбулися вирішальні битви між об'єднаними силами переважно Половців, Алан і Південнорусів з однієї сторони та Монгольським військом з іншої. Перший бій у Пониззі Сіверського Дінця війська Ногая виграли – "мої коні хочуть тити з Дону", – сказав він Тохті. Але в наступній битві на теренах Одеської області Ногай загинув – його відтяти голову в якості трофею доставили Тохта-хану. Одразу за поразкою Ногая Монголи спустошили і союзну йому Київщину (тоді ж перенесли й митрополічу кафедру з Києва до Володимира на Клязьмі).

Смерть Ногая стала кінцем і для його незалежного улусу. Попри те, що в 1300 – 1301 роках Чака, старший син Ногая, за підтримки вірних йому Північнокавказьких Аланів таки покарав зрадників батька, продовжив його лінію і навіть став царем Болгарії, – Улус Ногая так і не відродився без свого харизматичного засновника. Невдовзі Чаку також підступно вбили, а його голову теж відіслали послідовному в переслідуванні конкурентів Тохта-хану. Майже п'ять років знадобилося Тохті для придушення вогнищ спротиву, і в 1303 – 1304 рр. люди Ногая нарешті визнали над собою владу Сарайського хана. Ногаєві роди/ілі були переселені на схід, а володіння потомків Бувала злилися з володіннями потомків Бату. Можливо, саме ці переселенці стали ядром майбутньої Прикаспійської Ногайської Орди, яка зберегла ім'я і тамгу Ногая, а значить і пращурами тих Ногайців, які в 16 – 17 ст. знову повернуться в Причорноморсько-Приазовські степи і житимуть у Василівці до середини 19-го століття?

Понад третину століття (1266 – 1300) тривало правління Ногая. За цей час "ногаєвої відлиги" місцеві степові роди встигли міцно сплестися з адміністрацією Золотої Орди, все більше впливаючи на її долю; а на півдні України встигло вирости 1 – 2 покоління людей з почуттям власної етнокультурної відмінності та незалежності від решти Орди. Пройде ще 1 – 2 покоління і Василівка побачить реінкарнацію темника Ногая в особі темника Мамай і його численних сподвижників. Історія вкотре повториться.

33. "Чорна смерть" у Василівських степах

Після розорення Ногаєвих володінь західне порубіжжя Золотої Орди надовго знелюдніло, і на покинуті терени почало просочуватися населення Руських князівств, поступово беручи під свій контроль усе Галицьке Пониззя аж до гирла Південного Бугу і Дністра. Золота Орда почала відступати: її західний кордон вже ніколи не сягне меж Ногаєвих часів, а Руські війська ординці більше ніколи не примусять до участі в своїх походах проти сусідніх держав. Просування Монголів на захід остаточно спинилося.

Понад десятиліття тривала внутрішньополітична криза в Золотій Орді і припинилася вже тільки за правління нового хана – Узбека, племінника Тохти. Захопити трон у 1312-му році йому допомогли ісламісти з Хорезмського улусу Золотої Орди, тож не дивно, що все життя і подальші діяння Узбека, який разом з новою вірою прийняв і нове ім'я Мухаммед, виявилися просякнутими ісламом. Він був не першим ханом, який особисто сповідував цю релігію, але став першим, хто проголосив іслам державною релігією, обов'язковою і єдиною на всій території Золотої Орди з Василівкою включно! З однієї сторони, цей політичний крок забезпечував Узбек-хану підтримку всього мусульманського світу і легкий вихід на арабські ринки. З іншої сторони – налаштовував проти нового хана всю традиційну золотоординську знать, яка не бажала відходити від закону пращурів і віри Чингісхана (тенгріанства) заради віри Арабів. До того ж, у тодішній Західній Орді вже було доволі поширеним християнство; навіть Ногай і Тохта були його прихильниками і доброзичливо ставилися до християн. Але сила опинилася на боці Узбек-хана і його хорезмських друзів, тож після страти понад сотні іменитих Чингізидів, решта упертюхів (о, диво!) прозріла і таки погодилася зі слухністю релігійної реформи. З традиційною віротерпимістю в Золотій Орді було покинчено. Проте привести до покори межиріччя Дону – Дніпра (з Василівкою включно) хан Узбек спромігся лише в 1317 р. І це було вчасно, бо саме тоді з півночі стрімко насувалося на кордони Орди молоде Литовсько-Руське князівство.

Піднесення Литви з середини 13-го ст. відбувалося не в останню чергу, а можливо і завдяки руському населенню, яке втікаючи від Монгольських погромів масово переселялося з південно-східних областей Русі на північний-захід. Водночас, наступ Тевтонського ордену відтискав Балтські етноси (Литву і Жмудь) з їхніх предковічних земель поблизу Балтійського моря – вглиб Русі. В якийсь момент інтереси Русичів і Литви тісно переплелися і в середині 13-го століття постало нове Литовсько-Руське князівство, верховну владу в якому обіймала Литовська княжа династія, тоді як мова, писемність і право в ньому були Руськими, читай староукраїнськими. Пізніше, в 15-му ст. з-під влади Тевтонців визволилася Жмудь і держава стала зватися Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське (див. мал. 33.1).

Мал. 33.1. Хвилі зростання Литовсько-Русько-Жемайтійського князівства (від темно-зеленої → до світло-зеленої барви) впродовж 12 – 15 століть; до Василівки (червона цятка) кордон "Литви" дійде на початку 15-го століття (мал. зі Всемережжя)

"Литовська доба" має особливе значення в історії нинішніх василівців, бо саме в цей час, в своїй україномовній державі розпочалося формування сучасної української нації.

Але на початку 14-го ст. Литовсько-Руське князівство було ще настільки далеким від своєї майбутньої слави і Василівських степів, що про нього ніхто в нас і не згадував. Тоді ми ще цілком і повністю належали Монголо-Татарському світові та волею чи неволею були слухняними підданими нашого правовірного хана Узбека.

Окрім релігійної реформи цей хан здійснив ще й адміністративну реформу в Золотій Орді, поділивши її на чотири великих улуси: Сарай (Поволжя), Хорезм (Центральна Азія), Крим і Дешт-і-Кипчак ("дикий" Половецький степ, до якого належала і Василівка). На чолі кожного з них Узбек поставив своїх вірних намісників-емірів (емір \approx князь), замінивши ними попередніх місцевих аристократів, чим суттєво посилив єдиновладдя в Золотій Орді. В свою чергу ріки ділили ці чотири великих регіони ще на 12 – 15 менших улусів (із них 5 лежало в межах сучасної України).

Для посилення владної вертикалі хан провів ще й масову "чистку" апарату державних службовців: язичники і християни втрачали посади на користь мусульман, а місцеві правителі залежних земель замінялися на кровних родичів – Чингізидів. Саме тоді, в 1320-их роках відбулася зміна династії і в Московському князівстві/улусі: на місце знищених Рюриковичів сів брат Узбек-хана – Кулі-хан (він же Кулхан, Култа, Калта, Іван Калита), який започаткував нову московську династію Чингізидів – Калитовичів (перервалася в 1598 р.).

За довгі роки свого правління (1312 – 1341) Узбек-хан не запам'ятався блискучими зовнішніми завоюваннями, але спромігся навести лад усередині Золотої Орди, ввівши її у коло ісламського торгового клубу; при ханові впорядкувалися караванні шляхи, обабіч них виникли нові міста, мандрувати ординськими просторами стало комфортно і безпечно. За відсутності грабіжницьких походів, міжнародна торгівля перебрала на себе роль основного джерела прибутків у державі. Цей період найбільшого розквіту Золотої Орди вважають її "золотою добою". А всі, хто не бажав бути щасливим в умовах нового порядку і тримався старих монгольських звичаїв – були або страчені, або ж втекли під захист Литовсько-Руського князівства.

Невдовзі після смерті Узбек-хана (1341 р.) його лінію продовжив син Джанібек, окрім всього ще й талановитий полководець. Йому вдалося, хай навіть номінально, але об'єднати під своєю владою три Улуси з чотирьох Великих, на які була розділена імперія Чингісхана в 1224 р. між чотирма його синами: Улус Джучі, Улус Хулагу та Улус Чагатая (див. мал. 31.3).

Якби на вершині слави Узбек-хану хтось напрозорив, що через декілька років його держава зануриться в хаос і зубожіння, а рід вичахне – він би нізащо цього не повірив і відтяв би необережному пророку той брехливий язик разом з головою, навіть не дослухавши до кінця. Проте саме так і сталося, і що наймоторошніше – маховик тих жахливих майбутніх природних і соціальних потрясінь вже давно був розкручений, але ні хан, ні його оточення, ні василівці цього не відчували, насолоджуючись "золотою добою" стабільності та миру.

Все почалося з незвично затяжних дощів, які не вщухали сім років поспіль (1315 – 1321). Але для кочового скотарства зливи в степу, навіть такі затяжні – навряд чи й лихо, ...якби не раптове похолодання, яке після них прийшло в 1322 р. І тривало воно не роки, як усі сподівалися, а півтисячоліття: Середньовічний Теплий кліматичний період в одну мить обернувся на Малий Льодовиковий, який з двома піками похолодань (13 – 15 і 17 – 19 ст.) розтягся аж до середини 19-го ст. Землеробські країни першими занурилися в голод, холод і хвороби; василівці ж їх ще не відчували, маючи переважно скотарський уклад економіки та потужну харчову базу Великих Луків (мисливство, рибальство).

Але голод, холод і хвороби торкнулися не лише людей, вони зачепили і тварин, які в пошуках їжі почали масово перебиратися до людських осель і скупчуватися до критичних кількостей, за якими вибухають епідемії. Вперше значний падіж гризунів караванники помітили в 1320-их роках уздовж пустельних шляхів Монголо-Китайського прикордоння. Серед заражених тварин було багато і байбаків, м'ясо яких Монголи вважають делікатесом, а хутро високо цінують (див. фото 33.2). Зараження людей ставало майже неминучим, і в 1331 р. раптово вимерло 90% мешканців деяких провінцій Північного Китаю – спалахнула Велика Чума! В 1335 р. купецькі каравани занесли її в Індію; а через десятиліття, караванними шляхами Азії вона досягла Василівки.

Фото 33.2. Часто в урвищах Лисої Гори можна побачити дивні величезні кулі, подібні до цієї на мису Прибійному (2018 р.); деякі з них, більші за футбольний м'яч, колись були кублами бабаків, яких раніше так рясно було в наших степах; сьогодні ж – не зосталося жодного

Ось як змалювали подорожуючі італійці побачене ними в Північному Причорномор'ї у 1346 році: "вимерли незліченні племена татар від несподіваної і незрозумілої хвороби, що люди вмирають у три дні, покриваючись болісними виразками і плямами, і негайно чорніють після смерті"; загибель була настільки масовою, що померла від чуми людина "викликала стільки ж участі, скільки і здохла коза". В тому ж році, з Північного Причорномор'я, чума поширилася і в саму Золоту Орду, а також увійшла в Крим, з портів якого віялом розійшлася по всьому Середземномор'ю (Близький Схід, Африка, Європа).

Наприкінці 1347 р. чума спалахнула в Марселі, а в 1353 р. досягла навіть далеких північних островів Ісландії та Гренландії. За декілька цих років людські втрати були неймовірними: вимерло до половини (!) населення Європи та Близького Сходу, а в таких містах, як Париж і Венеція, лишилася чверть городян! Знадобилося понад 200 років, аби Європа відновила свою колишню кількість населення, а дефіцит робочих рук стимулював розквіт работорівлі в Добу Відродження (15 – 16 ст.).

Дивно, але з якихось нез'ясованих причин чума оминула Карпато-Дністровські землі, а розташовані на них держави (Литва, Чехія, Молдова) зберегли своє населення (впродовж наступного століття збільшивши його в 2 – 3 рази) і на деякий час стали найсильнішими в Європі!

Після Великої Чуми наш Світ змінився – і не лише кількісно, але і якісно. Найжахливішим було становище у великих містах з їхньою антисанітарією та скупченістю. Тому найбільше постраждали Прикаспійські та Прикавказькі урбанізовані регіони Золотої Орди. Звідти, рятуючись від епідемії, уціліле населення масово втікало в західніші прикордонні улуси держави, майже позбавлені великих міст: в пониззя Дону і Дніпра, до Перекопу. Ця потужна міграція значно пришвидшила заміну половецької культури у Василівському степу на ординську: виникають нові традиції поховань і будівництва, натомість виготовлення половецької скульптури (кам'яних баб) остаточно припиняється.

Занепад Ординських міст від Китаю до Каспію тимчасово зруйнував також і розгалужену мережу Шовкового Шляху, переорієнтувавши міжнародну торгівлю з широтних на меридіональні шляхи: з Хорезму й Персії повз Московський улус до Новгороду; з портів Криму через Василівку до північних князівств; з Візантії повз Львів до Європи. Нові торгові маршрути збагатили і нові землі, по яким вони пролягли (Московський улус, наші Приазовські улуси та Північно-Причорноморські). Поруч з Василівкою тоді пожвавилися:

- Муравський шлях: від Перекопу → долиною Молочної ріки (багатої на пашу і питні артезіанські колодязі) → до Московії;
- Соляний шлях: від Перекопу → до дніпрової переправи, за пізніших часів відомої, як Микитин Ріг, поблизу сучасної Кам'янки-Дніпровської;
- шлях від міста Азов у гирлі Дону → до цієї ж дніпрової переправи → і далі в Західну Європу; та інші.

Василівка отримала свій унікальний шанс розбагатіти на міжнародній торгівлі, який втратили глибинні улуси колишньої імперії Чингізидів!

Але на розбудову нових шляхів потрібен був час, якого Джанібек-хан не мав. Швидко поповнити скарбницю Золотої Орди можна було тільки грабіжницькими завоюваннями сусідніх, ще більш ослаблених чумою територій, що ханові цілком і вдалося. Та в одному з Кавказьких походів Джанібек отримує смертельне поранення і в 1357 р. помирає. Влада над Ордою переходить до його сина Бердібека, правою рукою якого вже давно був молодий і здібний половецький генерал Мамай, ще раніше одружений на Бердібекової донці Тулунбек-ханум (слово "ханум" надає жіночому імені особливої поваги, аристократичності, як і слово "леді"). З приходом до влади свого тестя, темник Мамай стає беклярбеком – другою після хана людиною в Орді (щось на зразок нашого прем'єр-міністра), досягши найвищої посади, на яку тільки може претендувати в імперії Чингізидів нечингізид. На додачу до свого рідного Дніпро-Донського межиріччя Мамай отримує ще й Кримський улус, до якого, щоправда, він навідувався лише декілька разів за життя, але в якому був убитий і похований.

Зміна влади в Орді завжди була критичним періодом в житті держави – не всіх могла задовольнити нова кандидатура хана, і право на трон часто треба було доводити силою. Тож, після Джанібекової смерті збунтувалися володарі Східної Заяїцької Орди (нащадки старшого сина Джучі-хана – Орда-Еджену), які до того незмінно підпорядковувалися Західній Орді (нащадкам II-го сина Джучі-хана – Бату/Батия), а тепер взяли і в 1359 році вбили Бердібека, захопивши головний Сарайський трон.

Мамай з більшістю західної знаті поспіхом відкочовує з втраченого Поволжя до своїх вірних володінь у Дніпро-Донському межиріччі, готуючись до помсти і повернення трону нащадкам Бату-хана.

Фото 33.3. Залізна ординська стріла з берега Лисої Гори навпроти Кучугурського городища

В Золотій Орді розпочинається "велика зам'ятня", як пізніше назвуть цей період літописці. Тоді, за 20 років (1359 – 1380) на ханському престолі збройно змінилося 25 ханів (!), що неймовірно послабило і без того виснажену Золоту Орду. Колись шумерський укладник царських списків залишив розпачливий запис на глиняній табличці про подібний період занепаду першої в світі Аккадської імперії наприкінці III-го тис. до н.е. – **"Хто був царем? Хто не був царем?"**

Але водночас цей період став одним із найказковіших в історії Василівки: на довгий час Василівські приплавневі степи стають головним Юртом (кочовою ставкою) Мамає, а посеред Великих Луків на Кучугурських пагорбах розбудовується Сарай (палац, осіла ставка, столиця) знаменитого темника. Принесені з Поволжя і Передкавказзя традиції ще більше змінюють місцеву половецьку культуру на ординську – це вже буде зовсім інша Василівка: не кочова, як усі 1,5 тисячі років до того, а палацова, схожа на арабські міста з казок "1001 ночі" (див. мал. 33.4).

Мал. 33.4. Середньовічна казка Василівки ©

А ще Василівка стане свідком захоплюючої та зворушливої історії життя, кохання і смерті темника Мамає і його старшої дружини Тулунбек-ханум, аура яких і досі розсіяна поміж наших степів.

34. Кучугурська історія, гідна Шехерезади

Після епідемії чуми і зміни влади в Поволжі, центр Західної Орди тимчасово перемістився в наш Василівський степ. На берегах навколишніх річок виростили численні ординські міста з палацами і мечетями, мавзолеями і торговими кварталами. Величезну роль у їхній появі відіграла Генуя. Так-так! Далека італійська Генуя, торгові факторії якої були розкидані по всьому середньовічному світові; вічна суперниця Венеції, з якою змагалася за ринки впродовж усього часу існування цих купецьких республік.

Ще в 1266 р. Генуезька республіка викупила в ординців шматочок Чорноморського узбережжя і на руїнах античної Феодосії відбудувала своє портове місто-колонію Кафу. Впродовж наступного століття влада Генуезців поширилася на сучасні Балаклаву, Судак, Керч, Одесу, Тамань, Азов та інші портові міста. Витісняючи звідти Венеціанців, Генуезці будували свої потужні берегові порти-фортеці, з яких починалися караванні шляхи вглиб континенту (див. фото 34.1).

Фото 34.1. Генуезька фортеця в Судаку (праворуч на далекому пагорбі розташована найвища дозорна вежа); В подібних укріплених генуезьких портах починався і закінчувався шлях василівців Пізнього Середньовіччя до теплих морів

Для охорони та обслуги караванної торгівлі, через кожні 2 – 3 дні шляху в степу, особливо на річкових переправах, створювалися опорні торгові пункти – за згодою місцевих правителів і за участі тубільного та іноземного торгового люду. Міжнародна торгівля усім, окрім бранців, давала величезні прибутки. В Генуезькі порти з півночі безупинним потоком ішли раби, сіль, зерно, мед, віск, хутра, назустріч яким рухалися екзотичні заморські товари й предмети розкоші – з часів Великої Скитії нічого не змінилося, лише тепер посередниками в цій степовій торгівлі замість скитів стали ординці.

В 14-му ст. зусиллями Венеціанців і Генуезців (яких разом іноді називали Франками) у Приазов'ї та Північному Причорномор'ї розбудовується ціла мережа торгових факторій, деякі з них згодом переросли у великі міста (див. мал. 34.2). Одним із таких міст і було Кучугурське городище посеред Великих Луків. Невідомо, як воно звалось на початку, але після того, як стало столицею темника Мамай, носило ім'я Сарай-Мамай ("Палац-Мамай").

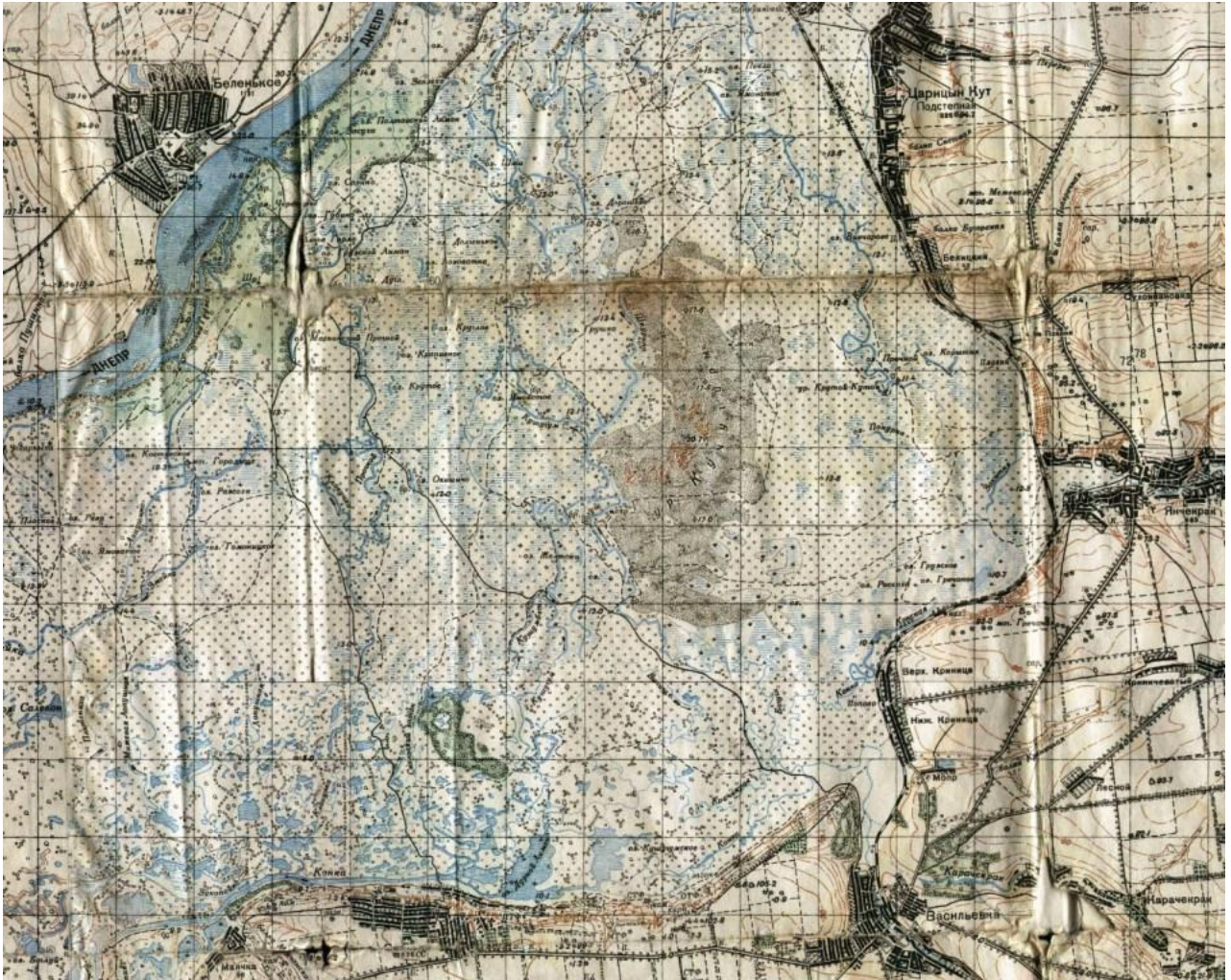
Мал. 34.2. Мережа середньовічних міст (сині цятки) поруч із сучасною Василівкою (червона цятка) в Половецькому та Кримському улусах (малюнок зі Всемережжя)

Здається, ну що там загубило посеред болотистих плавань і піщаних барханів величне місто? Проте в Середньовіччі повз Кучугурські пагорби проходив один із торгових шляхів до дніпрові переправи навпроти сучасного села Біленького на Правому березі (див. мал. 34.3), а непролазність навколишніх плавань не згірше за річкові миси захищала їх від раптового наскоку ворожої кінноти. Був на Кучугурах і вихід до води для будівництва порту, без якого в Середньовіччі не обходилося жодне поважне торгове місто, бо не всі товари можна було перевезти суходільними валками – важкі та габаритні доставлялися тільки водою (весняна повінь була найкращим часом для річкової навігації пласкодонними човнами).

Тож, Кучугурська височина задовольняла багатьом умовам для виникнення торгового осередку, що зрозуміли ще Генуезці, а Мамай розбудував його до розмірів столиці.

Якби ми змогли перенестися в 14-те ст., то зі схилив Василівської Лисої Гори, в 10-ти км від неї побачили б високу вежу мінарету поруч з мусульманською мечеттю (площею 500 кв. м.) і верхівки ханського палацу (площею 476 кв. м.), в якому з 1363-го року перебували не лише гарем і родичі Мамаєва, але й тимчасовий двір його маріонеткових золотоординських ханів. Місто мало керамічний водопровід (див. фото 34.4), будинки знаті були оснащені характерними для ординської доби лазнями і підлоговим опаленням.

Коли в 1953 р. перед затопленням плавань Каховкою археологи поспіхом, за один сезон ознайомилися з городищем площею 10 гектарів(!), то серед уламків каменю, типово ординської цегли і червоноглиняної кераміки встигли знайти багато дивовижних артефактів: кольорову мозаїку, китайський і корейський посуд зі східних околиць Шовкового Шляху (див. фото 34.4), оброблені кістки, залізні шлаки й обрізки міді з ремісничих кварталів (до речі, в 14-му ст. вперше в Північному Причорномор'ї почали плавити чавун), були також знайдені сотні монет і сауми – 200 гр. срібні злитки татарських гривен. В 1960-их роках, коли хвилі штучного Каховського моря вже розмивали так цілком і не досліджене Мамаєве городище, срібні монети на Кучугурських островах знаходили тисячами.

Мал. 34.3. Кучугурська височина посеред плавень Великих Луків: із заходу її щільно омивають суднохідні притоки Дніпра і Конки, а з півдня її торкається шлях з Василівки до Біленького; саме на південно-західних пагорбах Кучугур і стояло середньовічне місто Мамає

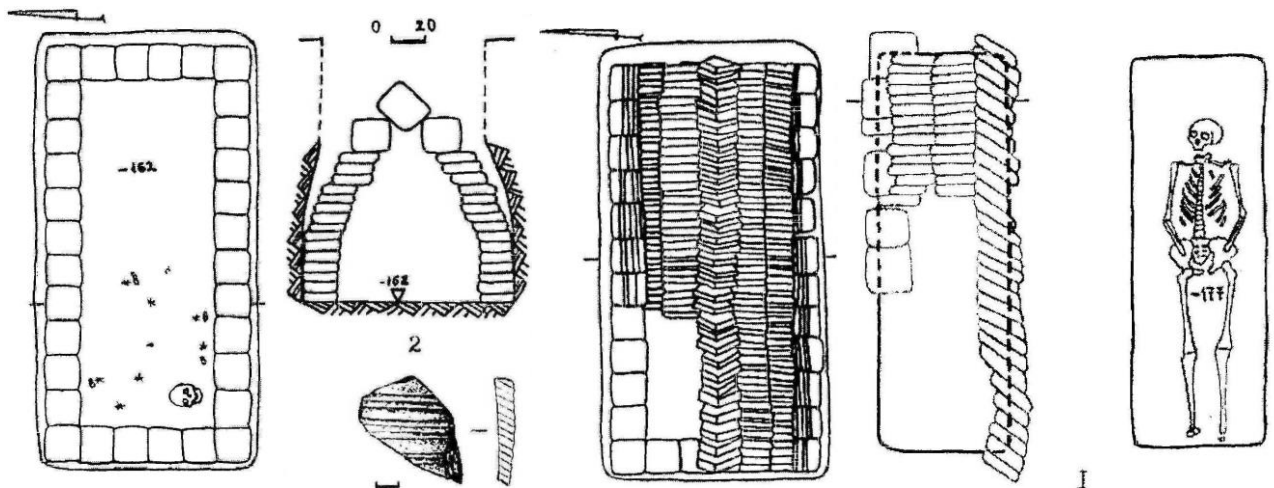
Фото 34.4. В Запорізькому краєзнавчому музеї експонується багата колекція матеріалу з ординських городищ (переважно з нашого Кучугурського ☺): керамічні труби міського водогону, середньоазійський посуд, селадонове фарфорове блюдо з майстерні Луньцюаня (Китай), кам'яна курильниця (Афганістан), керамічна чаша та багато інших (іранська бронзова статуетка, мідні чаші з арабськими ієрогліфами, металеві дзеркала з драконами, болгарські браслети, аптекарський посуд-альбарелло, мозаїка, намисто з усіх кінців світу, тисячі монет і срібні злитки-сауми тощо) Фото зі Всемережжя

Колись у Сарай-Мамаї проживало вдвічі більше людей, ніж сьогодні у Василівці; існували квартали з компактним проживанням генуезців, гето-алано-греків, слов'ян, вірменів та інших етносів – що було типовим для торгових міст Середньовічної доби. А раз так, то безсумнівно були там і церкви різних гілок християнства, які підпорядковувалися найближчим єпархіям. Ще за часів темника Ногая, одруженого на донці Візантійського імператора, і Ногаєвого сина – царя християнської держави Болгарії, – до християн у Причорноморсько-Приазовських степах ставилися прихильно. Таке ж саме відношення збереглося і за темника Мамає, який завжди перебував у дружніх стосунках з Литовсько-Руськими християнськими князями.

Про те, що християнського, в т.ч. і слов'янського, населення у Великих Луках було рясно, красномовно свідчить і частково досліджений християнський некрополь на Мамай-горі, поблизу дніпрової переправи Микитин Ріг (сучасна Кам'янка-Дніпровська); річка попід тією горою теж зветься Мамай-Сурка. Поруч з цією переправою здавна існували поселення, які її обслуговували. Саме тут квітнула за античних часів столиця Скитського царя Атея, а за ординських – Білозерське городище (в гирлі річки Білозірки), синхронне Кучугурському. Існує навіть легенда про Франкську принцесу, яка ним тоді володіла. Археологи дослідили вже понад тисячу(!) середньовічних поховань цього некрополя, багато з яких супроводжувалося християнською атрибутикою: від хрестів-складнів (енколпіїнів) – до простих натільних хрестиків. Сьогодні пам'ятка катастрофічно руйнується Каховським водосховищем – за 30 років море забрало понад 400 метрів берегу, разом із середньовічним містом; залишився тільки його цвинтар на горі, який щодня невблаганно розмивається.

Подібний некрополь напевно існував і поруч з Кучугурським городищем, але він і досі не знайдений...

Навколо столиці Мамає тулилося багато менших містечок- супутників. Одне з них розташовувалося на місці сучасного села Верхня Криниця: поселення лежало у підніжжя пагорбів, ближче до води. В 1880-их рр. воно було значною мірою зруйноване транспортним вузлом Катеринославської залізниці, який тут збудували, але й досі на цих схилах можна зустріти червоноглиняну ординську кераміку і побутові речі Середньовіччя. Частково зберігся некрополь Верхньокриничанського міста, площею 300 на 100 метрів: на пагорбі між Криничною та Вокзальною балками, вгору по схилу, в 1979-му р. археологи виявили понад десяток типово ординських кам'яних склепів (див. мал. 34.5).

Мал. 34.5. Ординські склепи в горбах селян Верхньої Криниці (точніше старого села Нижньої Криниці): з характерної квадратної цегли розміром 20 на 20 на 5 см., укладеної на глиняному розчині; серед пограбованого начиння склепів лишилися тільки кістки і кераміка; ординську цеглу можна випадково зустріти і на березі Лисої Гори (мал. зі статті І.П.Тихомолової)

Подібні поселення існували також і в балках сусідніх річок: Янчекраку (с.Кам'янське) і Конки (с.Приморське). З Мамаєвою столицею вони з'єднувалися не лише суходільними, але й річковими шляхами.

Одним з найбільших торгових міст тієї доби було й сусіднє Кінське городище, розташоване в місці перетину Муравського шляху з річкою Кінські Води неподалік сучасного райцентру Оріхів (див. мал. 34.2). Їдучи сьогодні трасою Харків-Сімферополь по мосту через річку Конку поблизу села Григорівка, важко повірити, що цим болотом в Середні віки легко піднімалися на півсотні кілометрів угору торгові та військові кораблі з найвіддаленіших портів Чорного моря до безіменного тепер городища в місці впадіння в річку Кінські Води іншої ріки – Овечі Води (вона ж р. Жеребець і р. Мечетна). Це багате, розкішне і гамірне торгове місто колись було нашим "степовим Вавилоном", тепер же немає жодної людини, яка згадала би його назву; навіть не розташування вулиць чи його колоритних мешканців, а саму тільки назву! На мапах 18-го ст. воно позначене, як "Сім мечетей".

У 1769-му р. якийсь невідомий військовий інженер зробив малюнок одного з мусульманських мавзолеїв цього городища (див. мал. 34.6); довгий час цей малюнок перекидався в архівах Ермітажу, його не поспішають "знайти" і сьогодні. Татарська тема в Росії і досі не на часі.

Мал. 34.6. Руїни мусульманського мавзолею 14–15 ст. на річці Конка (мал. 1769 р.); фрагменти мозаїки з городища Кінські Води; спорудами подібного архітектурного стилю колись були прикрашені й Кучугурські пагорби поблизу Василівки (мал. зі Всемережжя)

То була славетна доба розквіту Василівського краю! Жвава міжнародна суходільна і річкова торгівля давала нашим містам неабиякий зиск. Про відносну заможність тодішнього осілого населення Золотої Орди свідчить і кількість коштовних речей, які супроводжують поховання не лише заможних, а й простих городян на величезному цвинтарі Мамай-Сурка. Розкішний і казковий час в історії Василівки!

Якими незбагненно вражаючими іноді можуть бути шляхи долі! Тут тобі василівці масово вмирили від "чорної смерті", а вже за декілька десятиліть розкошували у багатих містах (не в останню чергу завдяки тим процесам, які запустила чума).

Всю другу половину 14-го ст. Дніпро-Донське межиріччя було впливовим економічним і політичним центром Золотої Орди; неодноразово Мамай садовив своїх маріонеткових ханів з роду Бату і на головний Золотоординський трон в поволзькій столиці Сараї; але в тій "великій зам'ятні" вони ненадовго затримувалися на посаді, їх вибивав звідти черговий претендент, і "гра престолів" починалася спочатку: переворот → успіх → втеча...

В цьому хаосі безвладдя в Золотій Орді деякі улусні правителі з Мамаєвих володінь і собі намагалися вийти з-під порядкування "нелегітимного" за ординськими мірками Мамаєва. Але в кожному разі енергійний темник знаходив спосіб нейтралізувати опозицію. Так в 1362 році, поки всі сили Мамаєва змагалися за Сарайський трон у Поволжі, в нього за спиною, на захід від Дніпра посилювалися незгідні з його політикою удільні Чингізиди. Тоді, з мовчазної згоди Мамаєва, Литовсько-Руські війська на чолі з Ольгердом скрутили тій опозиції в'язи у знаменитій битві на Синіх Водах поблизу Торговиці (див. мал. 34.7). У цій битві зі сторони Орди загинуло три амбітних чингізида-царевича: Хаджибей (зі ставкою в Одесі), Кутлубуга з Криму і придніпровський Дмитро зі столицею на Кучугурах (в 1363 р. його укріплене Кучу-

гурське містечко вподобав для своєї ставки Мамай). Західний кордон Золотої Орди після Синьоводської розгрому знову змістився з Південного Бугу на Дніпро, а Поділля назавжди звільнилося від Монгольської зверхності; але й Мамай від цього опинився у вигазі: через Ольгерда і його родичів Коріатовичів він нарешті почав отримувати податки з цих, вже було невідконтрольних йому територій. До слова сказати, за всі роки довгого сусідства, Ольгерд і Мамай ніколи не воювали між собою, а навпаки, всіляко підтримували один одного, в тому числі і збройно.

Мал. 34.7. Такою могла бути битва на Синій Воді в 1362 році, після якої Василівка з глибинки Золотої Орди знову перетворилася на її прикордоння (малюнок зі Всемережжя)

Іншим разом, в 1365 р. знахобніла Генуя спробувала "відтиснути" у начебто безвладної Орди ще більшу смугу Причорноморського узбережжя. Тоді Мамай вперше ввів свої війська у Крим і пояснив заморським колоністам, хто в Орді господар. Відтоді Генуезці стали ще більшими друзями Мамаю, а подеколи навіть допомагали йому своєю похідною артилерією. Сила вогнепальної зброї тоді ще не гарантувала впевненої перемоги, але це був початок кінця всієї кочівницької стратегії війни. Через декілька століть саме вогнепальна зброя заб'є осиковий кілок у військову перевагу номадів і знову піднесе осіле населення міст над безпритульним степовим, нездатним налагодити вогнепальне виробництво в кочових умовах.

Впродовж 20 років Мамай міцно утримував владу над Західною Ордою в своїх руках. Не будучи Чингізидом, темник не міг претендувати на трон у Золотій Орді, але в 1370 – 1372 роках Мамай пішов на досі небачений в імперії Чингізидів крок і проголосив ханшею свою дружину Тулунбек-ханум – дочку колишнього хана, доки підросте малолітній нащадок з роду Бату. Далеко не всім монголам це сподобалося, проте Мамай не був монголом і простіше ставився до традиційного в Приазов'ї матріархату; окрім всього, на його боці була сила, що остаточно вирішило цю політичну дискусію на користь мамаєвої дружини – Тулунбек.

Як і Хорезм другої половини 14-го ст., Василівка впевнено наближалася до вершини своєї середньовічної слави; не зважаючи на міжусобицю в Орді, а можливо і завдяки цьому послабленню центральної влади, яке часто супроводжується розквітом периферійних областей. Все будувалося "на віки", з вірою у світле майбутнє. І ніхто з василівців знову ж таки не бачив, як за обрієм уже зростала потуга, здатна знищити їхній казковий рай. Але може саме так і треба жити, у невіданні?

35. Куди поділася Кучугурська краса

Наприкінці 14 ст. квітання Дніпро-Донського межиріччя здавалося вічним, таким же, як і кам'яна архітектура палаців на Кучугурському городищі. Господар краю Мамай був при силі, і в усій Золотій Орді не було потуги, яка би йому завадила піклуватися про рідні землі. Але міжнародна торгівля, на якій Василівка збудувала свій добробут, на те й міжнародна, що залежить від стану справ у багатьох сусідніх країнах. В цьому і був прихований гандж/вада нашого середньовічного щастя.

Загроза визріла поза межами Золотоординської держави і мала вона цілком конкретне ім'я – Тимур син Тарагая з барласів із Самарканду (Tīmūr ibn Taraḡay Barlas). Ім'я "Тимур" означало "залізо", але через кульгавість його власника ворогуючі Перси презирливо звали Самаркандського правителя "Тимуром Кульгавим" – "Тимур-е Лянг"; саме під цим іменем (Тамерлан) він і потрапив до європейських історій, які не одразу здогадалися, що це тільки образливе прізвисько.

Цікаво, що між тодішніми тіньовими правителями величезних уламків імперії Чингісхана, між Мамаєм і Тимуром, було надивовижу багато спільного: вони були майже однолітками, обидва – темниками-емірами нечингізидського роду, й однаковим шляхом досягли вершин влади, одружившись на ханських доньках з роду Чингісхана. Але Мамай був половцем Улусу Джучі, відданий Дніпро-Донському межиріччю; а Тимур був монголом Улусу Чагатая, закоханий у свою Трансоксанію – межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї. Тож у кожного був свій непримиримий інтерес, і долі було завгодно, щоби їхні шляхи перетнулися (мал. 35.1).

Мал. 35.1. Столиці Мамає (червона) і Тимура (синя) на уламках імперії Чингісхана (з Інтернету)

Видатний полководець Тимур здійснив багато успішних і жорстоких воєн, ставши уособленням самої війни; в черговому поході на Китай він і помер у майже 70-річному віці. Був він добрим чи злим героєм? З однієї сторони Тимур криво зруйнував життя багатьох середньовічних держав, серед яких Персія, Хорезм, наша Золота Орда... З іншої сторони, він збудував величезну імперію Тимуридів (див. мал. 35.2), і пам'ятники йому стоять по всьому Узбекистану від вдячних нащадків. Хто він?

Мал. 35.2. Імперія Тимура – ключовий гравець у торгівлі Китаю з Європою; заради цього визначного положення на Великому Шовковому шляху і провів усі свої війни Тимур; не маючи змоги контролювати його північну гілку (через Поволжя та Приазов'я) він її просто знищив: Сарай-Мамай (червоний) помер, Самарканд (синій) розквітнув (малюнки зі Всемережжя)

Шлях до мети Тимуру полегшила затяжна палацова криза в Золотій Орді, на той час роздробленій та виснаженій міжусобицями: в 1370-их роках він захоплює Хорезмський улус і починає активно втручатися в столичні Сарайські справи, збройно підтримуючи свого кандидата на Золотоординський трон – Тохтамиша (нащадка 13-го сина Джучі-хана зі Східної Орди), сподіваючись через його посередництво маніпулювати Улусом Джучі.

1380-ий рік став успішним для Тохтамиша: за допомоги Тимурових військ він переміг коаліцію Мамаєвих і Литовсько-Руських сил, ставши єдиновладним правителем обох крил Золотої Орди. Це сталося внаслідок певних тактичних прорахунків Мамає: Литовсько-Руські загони не встигли з'єднатися з Мамаєвими військами, які за погано налагодженої розвідки були зненацька атаковані ворогом і розсіяні. Але поразка в одній тільки битві ще аж ніяк не означала для Мамає поразки в усій війні з Сарайськими ханами, яка тривала вже понад 20 років. Вирішальним стало підступне вбивство Мамає генуезцями, до яких темник звернувся по допомогу. Все відбулося настільки стрімко й неочікувано, що ні Мамаєв гарем ні його скарбниця зі столиці на Кучугурах не були евакуйованими і дісталися ворогам. Після таких різючих перемін Монгольська верхівка донедавна підвладних темнику земель прогнозовано перейшла на сторону хана Тохтамиша, а вірні Мамає тисячі, разом з його сином Мансуром, змушені були відкочувати в Литовсько-Руське порубіжжя, під опіку князя Володимира Ольгердовича, де невдовзі розпочали новий, не менш яскравий епізод козацького життя.

Захопивши Кучугурське городище і Мамаєв гарем, хан Тохтамиш одружився на вдові темника – Тулунбек, сподіваючись таким чином покласти край руйнівному розколу в Золотій Орді. Це йому частково вдалося, і "велика зам'ятня" в Улусі Джучі нарешті скінчилася.

Тохтамишу дісталася об'єднана, проте виснажена 20-річною міжусобицею і не зовсім спокійна держава; до того ж без загарбаного Тимуром Хорезму. Кучугурське городище, як і решта торгових міст ніскільки не постраждали – вони були так само потрібні Тохтамишу, як перед тим і Мамає: міжнародна торгівля лишалася надприбутковою справою і стабільним джерелом збагачення. Тільки й того, що Кучугури перестали бути улусною столицею.

Багато в чому новий хан продовжив політику свого попередника – Мамає. Найперше, він заручився підтримкою і дружбою Литовсько-Руського князівства, і як показало майбутнє, цей союз був цілком щирим. По-друге, Тохтамиш не примирився з Московським улусом, яким тоді керував онук Кулі-хана (Івана Калити) Дмитро, і в 1382 р. вщент спалив Москву.

І ось тоді, убезпечивши від несподіванок свої північні кордони, новий Василівський володар ризикує виступити проти свого нещодавнього благодійника Тимура, на той час із головою зануреного у війну з Персією. Цей відчайдушний крок знову ж таки продиктувала не жорстока кровожерливість Тохтамиш-хана, а життєва необхідність економічних інтересів Золотої Орди – зруйнувавши південну гілку Шовкового шляху, Орда знову стала би лідером трансєвразійської торгівлі.

В 1385 р. Тохтамиш спрямовує свої війська в Закавказзя та Іран, і в перші роки має там певний успіх. Але всі його зовнішньополітичні досягнення на користь Золотої Орди так ніколи і не сприйнялися колишньою Мамаєвою вдовою, а нині Тохтамишевою дружиною – Тулунбек-ханум; в її серці новий хан так і залишився непрощеним. У 1386 р. Тулунбек бере участь у замаху на Тохтамиша. Проте змову вчасно викрили, замах провалився, і за наказом розлютованого хана непримиренну Тулунбек-ханум стратили. Так, через декілька років після загибелі Мамає спинилося життя і його Тулунбек – єдиної жінки, яка будь-коли в історії Улусу Джучі займала ханський трон, єдиної жінки, чиє ім'я було викарбуване на монетах

Золотої Орди (див. фото 35.3). Ця дивовижна жінка-хан, неймовірна для середньовічного мусульманського суспільства, понад третину свого віку прожила у Василівському районі, тут же вона виховала сина, звідси ж вирушила і до вищої влади у Сарайське Поволжя. Чи карбувалися ці монети також і на Кучугурському монетному дворі?

Фото 35.3. Золотоординські монети 1373 р. з іменем Тулунбек-ханум – єдиної ханши за всю історію Золотої Орди; можливо Ви знайдете такі й на Лисій Горі? © (фото з Інтернету)

Відхід Мамає і Тулунбек мало вплинув на життя пересічних василівців; столичний Сарай був далеко, а Закавказький військовий театр – ще далі. Разючі зміни у Василівському краї почалися тільки з 1390-их років, коли Тимур Кульгавий нарешті закінчив завоювання Персії та кинув усі вивільнені сили на остаточне вирішення Золотоординського питання.

Перший похід Тимура в 1391 р. був здебільшого попереджувальним і закінчився в Поволжі скиненням Тохтамиша з трону. Цікаво, що в тих же сутичках проти Тимура билися й мамаївці на чолі з сином Мамає і Тулунбек – Мансуром, який там і загинув.

Але за декілька років Улус Джучі знову відновився, і хан Тохтамиш вкотре виступив проти Закавказького еміра, який своїми успішними завоюваннями змінив усю конфігурацію міжнародної торгівлі, відкинувши Золоту Орду на її задвірки. Ось тоді-то й вирішив Тимур раз і назавжди покінчити з Ордою, зруйнувавши саму її ресурсну базу, всі її міста і торгівлю, щоби не дозволити їй відроджуватися знову і знову, як феніксу. В 1395 р., розбивши війська Тохтамиша, Тимур особисто пройшовся вогнем і мечем, кайлом і ралом по ординським землям. Методика знищення міст вже була давно відпрацьованою: все, що не можна було забрати з собою, в т.ч. і людські ресурси, підлягало знищенню; міські будівлі та укріплення розбиралися по камінчику, а земля під ними розорювалася та засівалася ячменем (якщо переможці затримувалися на довше) або ж засипалася сіллю, стаючи непридатною для життя (якщо переможці залишали розорену територію). Така доля вже була спіткала деякі азійські міста. Чи сталося те ж саме з ординськими – скупі писемні джерела не зафіксували. Але життя на більшості з них уже ніколи не досягло минулого розмаху і величі. Лишилися самі тільки мусульманські культові споруди: мечеті, мавзолеї тощо, – які Тимур, будучи ревним ісламістом, не чіпав.

Після того, як Тимур побував у Василівському степу в 1395 р., Кучугурське городище припинило своє існування. Можливо саме з цією датою пов'язаний монетний скарб з бухти Золотої Пляжу на Лисій Горі, знайдений за цікавих обставин: у 1965 р. в цій бухті йшло будівництво Василівського піонерського табору (мис Старий Табір), від якого сьогодні вже майже не лишилося і слідів (на захід від нього зберігся Дніпрорудненський табір зі сходами до самої води – нині діюча туристична база на мису Табірному); під час обідньої перерви василівський тесля Сиволобов Віктор Прокопич пішов до води мити руки і в прибіжній смузі побачив, як виблискують на сонці лусочки срібних монеток з чудернацькими ієрогліфами. Тоді море подарувало Віктору Прокопичу 117 ординських дирхемів (на жаль, на сьогодні втрачених). А в 2010 р. під час велетенського спаду води (див. фото 22.1) на місці тогочасної лінії прибою в тій же бухті метало-пошуковцем одноразово було знайдено ще понад два десятки тих же монеток (також тупо проданих невідь-кому). Скарб з півтора сотень монет безслідно пропав – це жах! Монетні скарби тим і цікаві, що їхнє заховання завжди пов'язане з якоюсь певною історичною подією, швидше за все – якоюсь загрозою, після якої власник скарбу вже за ним не повернувся. Часто скарби супроводжують місця давніх торгових шляхів, переправ і поселень обабіч них. На відміну від просто коштовностей, монети ще мають і точні дати виготовлення, за якими часто можна визначити час заховання скарбу і подію, яка змусила це зробити (наймолодша монета орієнтовно вказує на вік скарбу, а їхнє різноманіття – на місце виготовлення, широчінь обігу і культурно-товарних зв'язків). Якими були ці навіть не сфотографовані монети з Василівського скарбу? Чи був погром у Сарай-Мамаї в 1380-му році під час захоплення його Тохтамишем? Чи це був скарб 1395-го року? Чи ще якийсь, пов'язаний з невідомою (за катастрофічним браком тодішніх писемних джерел) історичною подією? Про це міг би розповісти втрачений Василівський скарб (див. фото 35.4).

Фото 35.4. Поодинокі ординські монети з різних усюд Лисої Гори: срібні дирхеми і мідні пули; на відміну від монетного скарбу вони просто означають, що "тут були люди"

1395-ий рік став початком загибелі всієї Золотої Орди. Війська Тимура жорстоко і ґрунтовно зруйнували не лише Кучугурське городище (Сарай-Мамай), але й усі інші міські осередки, до яких тільки дотяглися: Поволзькі столиці, Генуезькі колонії Криму, деякі міста північних князівств, Подоння тощо. Руїна була настільки жахливою, що торгівля північною гілкою Великого Шовкового шляху завмерла й усі каравани пішли південніше – володіннями Тимура (див. мал. 35.2).

Цієї фінансової кризи Золота Орда вже так і не здолала, а тільки ще більше сповзала в хаос беззладдя. До середини 15-го ст. вона розвалилася на декілька самостійних тепер уже не улусів, а ханств (бо в кожному улусі сидів свій самопроголошений хан) – і така роздрібненість ще гірше відбилася на торгівлі, яка любить спокій та єдиновладдя. Остаточо ж зломилася Приазовська торгова міста Османська окупація Криму з його Генуезькими колоніями в 1475 році. Кримське ханство стало васалом Османів, а відтак і ворогом Литовсько-Руських князів. Приазов'я знову опинилося на лінії фронту, де ні про яку велику торгівлю і спокій вже не йшлося. Під нападами Кримців завмерло життя навіть на городищі Кінські Води під Оріховим, якому було пощастило відродитися після каральної експедиції Тимура.

Відтак, у Лукоморських степах (між Великими Луками і теплими морями) лишилися самі тільки міста-привиди з руїнами казкових палаців, занедбанними храмами і випадковими мешканцями.

Ці старіючі споруди височіли в Дніпро-Донських степах ще впродовж трьохсот років, допоки Татарські землі у 18-му ст. не захопили Москвини. На військових мапах руїни позначені, як Актар-мечеть "пуста мечеть" (Кучугурське городище), Сім мечетей (Кінське городище) тощо. Повальне руйнування ординських пам'яток (разом з мусульманськими храмами і мавзолеями) розпочалося з 1770 р. під час будівництва Нової Дніпровської укріпленої лінії. Новоросійський губернатор В.О. Чертков навіть видав був наказ про грошову винагороду солдатам і офіцерам за знахідки цегляного або вапнякового "запасу". І незабаром випалена цегла, мармур і тесаний камінь з давніх городищ стали "швидким заробітком", як сьогодні металолом чи ліс-кругляк.

Дармовий матеріал тягали також і поміщики для своїх економій, а з кінця 18-го ст. – ще й залізничники для будівництва гілок Катеринославської залізниці.

Довершило ж руйнування Кучугурського городища та інших прилузьких поселень – їхнє затоплення Каховським водосховищем у 1955 – 1958 роках (див. фото 35.5).

Фото 35.5. Кучугурський атол посеред Каховського моря і лабіринти проток на місці вулиць колишньої столиці Сарай-Мамай (фото зі Всемережжя)

Вся ця бурхлива господарська діяльність окрім військової чи економічної доцільності мала ще й іншу, ганебнішу мету: знищити попередню культуру, а разом з нею і всі права тубільного населення на свою землю. Перетворити фактаж у бездоказовість, реальну історію живого народу – в туманну вигадку, а насичену батьківськими могилами Батьківщину – в дике поле. "Дикими полями" і "білими плямами" ставало все, що передувало появі завойовників; а тоді, на безплідних пустищах тріумфально з'являлися носії цивілізації та прогресу, запліднюючи культуру варварські племена – "спочатку вони створили небо і землю..."

В молодших шкільних класах я був "председателем совета отряда імені Павліка Морозова" – здається, що краще б це був загін імені Тулунбек-ханум або ж Мамаєв 😊

36. Мамаєві татаро-козаки

У 17 – 19 ст. майже в кожній українській хаті колишньої Гетьманщини висіло одразу три ікони: Божої Матері, Ісуса Христа і Козака Мамає. Їх можна було зустріти і в пізніших василівських домівках, аж поки царська, а згодом і комуністична влади не витіснили образ Козака Мамає ген на задвірки історичної пам'яті. Але повністю позбутися цього хитрючого героя було неможливо, бо в мамаєх зосереджена душа українського народу, наша сутність. Козак Мамає існує тільки в українців, жоден інший народ Світу його не має – це тільки наш, виключно український образ – візитівка і логотип України. Для василівців же, надзвичайно хвилюючим є те, що Василівський район стоїть у витоків цього образу. І згадуючи козацьку Хортицю, варто завжди пам'ятати й не менш важливий інший острів – Кучугурський, звідки й почалася історія безсмертних мамаїв (див. фото 36.1).

Фото 36.1. Триптих "Наближення до Кучучських островів" ☺

У 1360-их – 1370-их роках на Кучугурських пагорбах посеред плавень Великих Луків містилася столиця тодішнього володаря Золотої Орди – темника Мамає. В місті карбувалася ординська монета, зберігалася державна скарбниця і в достатку утримувалися жінки Мамаєвого гарему на чолі зі старшою дружиною Тулунбек-ханум із роду Чингізидів. Саме поруч з Василівкою проминуло дитинство і юність їхнього сина Мансура; напевно тут же побачив світ і їхній онук Олекса. Світогляд родини Мамає формували ті ж самі краєвиди і клімат, які й сьогодні впливають на мешканців Василівського краю. І попри всю різницю в часі, вони були такими ж василівцями, як і ми з Вами (див. мал. 36.2).

Після загибелі темника Мамає в 1380 р. і взяття його дружини Тулунбек у почесний полон ханом Тохтамишем, їхній син Мансур з вірними йому половецькими тисячами відкочував на північ, під опіку Литовсько-Руського князя Володимира Ольгердовича. У свої володіння Мамаї отримали прикордонні землі Дніпрового Лівобережжя, здавна заселені сіверянами (сіврюками), черкесами (адигами), ясами (аланами), чорними клобуками та іншими осівшими народами степу. Спочатку це були терени сучасних Сумської та Полтавської областей, з відновленими містами-фортецями Глинськ, Полтава й іншими, але вже за декілька десятиліть до них додалися землі Чернігівської, Харківської, Курської, Белгородської та Черкаської областей – так Мамаї стали одними з наймогутніших феодалів князівства Литовсько-Руського.

Мал. 36.2. Один з Мамаїв на споконвічному жовто-блакитному фоні Василівського степу (з Інтернету)

Особливостями порядкування Мансура було те, що він не став нав'язувати місцевим територіально-етнічним громадам залежницьких феодальних відносин, а повністю зберіг їхню автономію та вироблену століттями внутрішню військово-адміністративну організацію. Головним нововведенням Мамаєвича стало політичне об'єднання цих розрізнених громад в єдине ціле, з вимогою спільних збройних виступів під проводом Мамаїв супроти численних ворогів прикордоння. До того ж, за усталеним звичаєм, всі оборонні та наступальні заходи завжди узгоджувалися з місцевими головами громад і командирами, обраними населенням; особливості виживання на порубіжжі слов'янського і тюркського світів диктували саме такі відносини. За іменем Мамаїв усе підвладне їм населення краю стало зватися мамаями, або ж мамаївцями.

Життя Мансура було недовгим – у 1391 р. він загинув у Поволжі, захищаючи край від першого вторгнення Тимура. Але справу Мамаїв гідно продовжив його син Олекса (в різних джерелах звався ще Олександром чи Олексієм – раніше ці імена часто вживали, як однакові; а ще зустрічалася й арабська, мусульманська форма ім'я – Іскандер). У 1390-их роках Олекса з військом мамаїв очолив окрім Лівобережних поселенців, ще й близьких за духом Половців Правобережжя. Завдячуючи Мамаям кордони Литовсько-Руського князівства значно і стійко розширилися на південь, перетворюючи державу на одну з найбільших у Європі.

В одній із важких битв на Ворсклі в 1399 р. Олекса Мамай врятував життя литовсько-руському князю Вітовту, після чого всьому їхньому роду офіційно було подаровано титул князів Глинських, за назвою головного на той час Мамаєвого містечка-фортеці Глинська. Ще задовго до того Олекса разом зі своїм батьком Мансуром був охрещений у православ'я – за традицією мешканців краю. Бо в Середньовіччі релігія об'єднувала людей в державу так само, як у Модерну добу – мова.

Переважаючим населенням у Мамаєвих володіннях були Сіверяни (від іранського слова "чорний"; вони ж Сіври, Сіврюки, "рахманові сини"). Ця етнічна група сформувалася ще в 7 – 8 ст. на основі Антської (Слов'яно-Аланської) людності під впливом культур Хозарії (Аланів, Булгар) і Русі (Слов'ян). Сіверяни заснували такі міста, як Новгород-Сіверський, Чернігів, Любеч, Путивль, Ромни, Рильськ, Полтаву, Опішню, Харків тощо. Саме з їхнім ватажком Солов'єм Будимировичем у 10-му столітті бився князь Володимир за контроль над торговими шляхами. У звичках Сіверян було будувати вежі (спостережні пости) на придорожніх дубах, як згодом у козаків, і спалювати своїх вождів на тополиних багаттях (зібраний у горщик попіл ховали під курганами).

Від 15-го століття, в міру занепаду Золотої Орди, виникає стабільна міграція Сіврів з північних земель на південь, де вони поступово асимілюють Половецьке та інше Тюркське населення ординського прикордоння, поширюючи свою мову, звички та вірування далеко в південні краї.

Про могутність і престижність Мамаїв у Руських землях говорить й одруження сина Олекси – Івана Мамаєва на Анастасії Острозькій, яка вела свій рід від короля Галицько-Волинського князівства – Данила Галицького:

король Данило Галицький → Роман Данилович → Василько Романович (Острозький) → Данило Острозький → Анастасія Острозька.

Цей шлюб з представницею найтитулованішого роду Русі підкреслює високий статус Мамаїв у державі. Серед їхніх родичів окрім Острозьких були ще й такі відомі княжі роди, як Ружицькі, Дашкевичі, Вишневецькі. Одна з наслідниць Мамаїв – Олена Глинська була навіть матір'ю Московського царя Івана IV Лютого!

Хоча в офіційних паперах Литовсько-Руської держави князів Мамаєвих вже з 15-го ст. іменують князями Глинськими, але ще до середини 16-го ст. більшість представників Мамаєвого роду підписується в документах своїм старовинним прізвищем Мамай. Так, Київський літопис згадує, що в 16-му столітті воєводою Києва був Іван Львович Мамай (із князів Глинських); підписувався прізвищем Мамай і праонук Івана й Анастасії (Острозької) – Богдан Федорович Глинський, воєвода Черкаський, назавжди відомий тим, що zorganizував перші черкаські прикордонні війська, які невдовзі після цього стали зватися козаками. На чолі з

Богданом Мамаєм черкаські козаки в 1493 році вперше гучно заявили про себе взяттям щойно збудованої Кримськими Татарами Очаківської фортеці на виході з Дніпра в Чорне море. Саме з тих пір офіційно й розпочинається доба козацької слави!

Ім'я Мамай (з тюркського "ніхто" або ж "будь-хто") було дуже популярним у давні докозацькі часи. В ньому дивним чином поєднані прашури обох статей – це чоловіча форма слова "мама" (в українській мові всі слова із закінченням на "-й" належать чоловічому роду). Мамаями також називали і кам'яних половецьких баб. Не дивлячись на таку популярність цього образу, жодної автентичної пісні про Мамаю в українській народній творчості не збереглося, так само, як і пісень давнішої Княжої доби. Найдавніші українські думи починаються з Козацтва, яке силою своїх епохальних образів і подій затьмарило всю попередню історичну пам'ять українського народу.

До 16-го ст. існувало слово "мамай" без канонічного малярського втілення, мамаями було все населення південно-східного українського прикордоння – захисниками краю; було поширеним і слово "мамаювати" в значенні: вести невимушений спосіб життя на порубіжжі світів. А вже в 16 – 17 ст. з'являється й іконографічне зображення Мамаю. Цей візуальний образ напряму пов'язаний з приходом у наші степи переконаних буддистів – Калмиків.

Калмики – це союз східно-тюркських племен, який здавна кочував поблизу Алтаю, на схід від Іртиша, в Джунгарії (див. мал. 25.2). Звідти вони взяли з собою в подальші мандри: сформований буддійський світогляд, перлину калмицького фольклору "Джангар" і над усе – жагу до волі.

В 16 – 17 ст. відбулася потужна експансія Калмиків просторами Євразійського степу. По суті, це була остання хвиля кочівників, яка з глибин Азії докотилася до берегів Європи – епоха "гунів" і "монголів" завершувалася. Саме тоді і прийшли до нас Калмики – екзотичні буддисти, зі своїми ламами (духовними лідерами) і зображеннями. Серед тих малюнків були й образи Будди, а також божественного воїна Дхрїтараштри, який сидить зі схрещеними ногами і з лютнею в руках, захищаючи своєю грою світ богів і людей від демонічних сил, які постійно загрожують зі сходу, бо він стереже саме Схід, а його "небеса" розташовані на східному схилі гори Меру (див. мал. 36.3). Перейнявши суть образу і полюбивши близького їм "прикордонного небесного воїна", мамайці наповнили зображення своїм місцевим українським колоритом, створивши неповторний портрет оборонця рідного краю.

Мал. 36.3. Канонічні зображення бойових побратимів – Дхрїтараштри і Козака Мамаю

На самих ранніх картинах Мамай зображували подібним до Дх'ритараштри: зі схрещеними по-східному ногами, з бандурою, або й без неї, просто склавши руки, іноді в позицію Дх'яні-мудра: одна кисть тильною поверхнею лежить на іншій долоні, торкаючись кінчиками великих пальців (див. мал. 36.4). Решта елементів, як то кінь, спис, дерево – з'явилися пізніше і були менш обов'язковими.

Мал. 36.4. Козак Мамай з руками в положенні Дх'яні-мудра, яке врівноважує мислення і звільняє розум від зайвих думок (малюнки зі Всемережжя)

Передусім, Мамай мирний воїн: в руках він тримає не зброю, а бандуру. Його сила – в довершеній цілності самого себе, в просвітленні духу, в медитативно-непорушному спокої. Але попри відстороненість від навколишнього буденного життя, Козак Мамай водночас емоційно близький нам і братній; а його нехитрий скарб, чарка з куманцем і наїдок на скатертині – додають ще більшої, майже побутової родинності. Осяяний мудрістю він знає все і розуміє всіх, залишаючись одним із нас і поміж нами (див. мал. 36.5).

Мал. 36.5. Козак Мамай, в очах якого – спокій і мудрість всього світу

В іконографіці Козака Мамає відсутній дуалізм боротьби добра і зла, властивий християнству чи іудейству. Але також чужий цей образ і культурі ісламу, який взагалі забороняє створювати ікони. Найвідповідніший Мамаєвській традиції – незвичний для наших країв і тим ще більше притягальний, таємничий і хвилюючий. З носіями цього світогляду пов'язані віра в козацьке характерництво та магію, а деякі святкові традиції, перекручені в православній уяві живуть і сьогодні: рахмани-брахмани, Рахманський Великдень тощо.

Окремим елементом народної картини "Козак Мамає" є підписи на ній, які передають увесь гарт і жарт козацької душі – "Я Мамає, мене не займає", або ж

"Хоч дивися на мене, та ба – не вгадаєш! / Звідкіль родом і як зовуть – нічичирк не знаєш!
Коли трапилось кому у степах бувати, / То той може прізвище моє угадати.
А в мене ім'я не одно, а єсть їх до ката!"

"Як хоч мене назви, на все дозволяю, лиш не крамарем, бо за те налаю".

У 17 – 18 ст. в народній уяві постає завершений, практично іконографічний образ козака-характерника Мамає; саме в цей час Калмики були союзниками гетьмана Богдана Хмельницького і кошового Івана Сірка, їхні поселення існували на Харківщині та Київщині – всіх їх українці вважали за чаклунів.

З поширенням царської та червоної імперій, Мамає поступово зникали зі стін наших хат. Проте залишалися глибоко в народній душі, визначаючи її суть. І лиш тільки починало заходити на смертельну небезпеку – Козак Мамає проростав на поверхню і брав нашу долю в свої руки. Так було, наприклад, під час російсько-української війни початку 20-го ст., коли одразу декілька Холодноярівських отаманів узяли собі псевдо Мамає. Те ж саме бачимо і сьогодні, в черговій російсько-українській війні (див. мал. 36.6).

Мал. 36.6. Сучасний Мамає

*"Ти подумай, народ наш тому лише вічний,
що Мамає оживля його знову і знов" (Л.Горлач).*

Неймовірно, але ця яскрава історія Мамаєвого воїнства колись давно розпочалася саме у Василівці! Ті ж вітри з Дніпра і степу напували легені Мамає; ті ж плавневі комарі допікали Тулунбек-ханум і її малим хлопцям; так же маячила їм курганомі наша Лиса Гора. Мамає вирости з дарів цієї ж землі, яка годує нас і сьогодні (див. фото 36.7). Чи пам'ятаємо ми це? Скільки пам'ятників Козаку Мамає і вулиць у Василівці названі на його згадку?

Фото 36.7. Багаття на Лисій Горі, 21-е ст. від Р.Х.

37. У складі Кримського ханства

Життя у Василівці, на березі Великолузького раю здавна мало всі підстави бути самодостатнім і щасливим, не згірше, ніж в Едемі. Але цей райський куточок планети ніколи не був захищеним від руйнівних впливів зовнішнього світу: події з віддалі тисяч кілометрів, до яких василівці не мали жодного відношення, звідусіль приходили в наш край, брутально порушуючи ідилічний плін життя. Немоżliво було заховатися від решти нав'язаного світу, ні тоді ні сьогодні.

Після Тимурівських погромів 1395-го року, на певний час у Василівці настав спокій. Значною мірою в цьому була заслуга нового очільника Литовсько-Руської держави – князя Вітовта, який за часи свого (і своїх найближчих нащадків) довгого правління підтримував відносну злагоду в регіоні: від Московських – до Польських земель і від Прибалтики – до Криму. В південних степах, зусиллями Вітовта, з'явилися численні фортеці та укріплені морські порти для охорони торгівельних шляхів (серед багатьох, згадаю лише три: Черкаси, Коцюбіїв/Одеса, Дашів/Очаків); ще довго після Вітовта на середньовічних мапах майоріли назви: Вітовтів брід (на Південному Бузі), Вітовтова митниця (на Дніпрі) тощо. Так, стараннями литовсько-руських князів і відновлених Генуезьких колоній міжнародна торгівля в наших степах знову почала оживати.

Ще однією характерною рисою правління князя Вітовта стала його боротьба проти нахабного ополячення та католицизму Литовсько-Руських земель. Кревська унія 1385 року об'єднала Польщу та "Литву" під однією Краківською короною. Начебто корисна справа, що й довела блискуча перемога об'єднаних Литви і Польщі в Грюнвальдській битві 1410 р., яка зупинила загарбання Німецькими лицарями Слов'янських земель. Цікаво, що Німці ще довго намагалися оскаржити результати битви у Папи Римського (який в Середньовіччі виконував ще й функції "європейської ООН" ☺), мотивуючи це тим, що ворог виграв нечесно, лише завдяки втручанням невірних: схизматиків (Русичів) і сарацинів (Татар). Німці вимагали від Католицького світу нового Хрестового походу проти "невірних" Польщі та Литви, проте Папа розумно зважив розклад міжнародних сил і спустив ситуацію на гальмах. Тож, союз двох рівних – справа завжди гарна, якщо тільки один не прагне будь-що бути рівнішим за іншого: велико-польський шовінізм Середньовіччя цього випробування не пройшов. Але допоки Литовсько-Руське князівство спиралося на дружбу з Татарським степом – Польща була безсилою поглинути "Литву".

Для підтримання цієї благодатної рівноваги, Вітовт наполегливо намагався привести на Кримський трон свою людину. Врешті-решт, нею став вихований у Литовсько-Руській еміграції нащадок 13-го сина Джучі-хана – Хаджі Герай. Починаючи з 1427 р. він неодноразово ходив повз Василівку зі сформованими в "Литві" татарсько-еміграційними військами на здобуття влади в Криму. І щораз проти його мрії про незалежне Кримське ханство поставали як не головні Сарайські хани, так норовлива Генуя чи недовірлива місцева Татарська аристократія (вони вважали Хаджі Герая ставлеником "Литви", що цілком відповідало дійсності – за весь довгий час його майбутнього правління Крим і Литовсько-Руське князівство жодного разу між собою не ворогували). Та вкотре зазнавши поразки на півострові, Хаджі Герай з військами відходив у материкові степи до Василівки, або ж утікав іще далі за Дніпро.

Так тривало до 1441 року, коли Хаджі Герай нарешті змінив тактику і став "володарем Перекопу"! Укріпивши ці ворота до Криму, він почав терпляче чекати в укріпленнях на всіх ворогів своєї мрії. Цей план спрацював, і в 1445-му році хан Великої Орди зламав на осаді Перекопу свої зуби, а при спробі відступити був нещадно розбитий Гераєм. Перемога над самим Великим ханом Золотої Орди відкинула всі сумніви в праві Хаджі на Крим і в тому ж році весь кримський бомонд, і татари і генуезці, дружно проголосили його правителем незалежного Кримського ханства.

Свою владу Хаджі Герай окрім Криму зумів поширити ще й на все Дніпро-Донське межиріччя, об'єднавши в кордонах Кримського ханства всю Таврію: і її острівну частину і материкову (див. мал. 37.1). Так на декілька століть Василівка стала невід'ємною частиною Кримського ханства.

Мал. 37.1.
Василівка на кордоні Великого (дійсно таки величезного!) Литовсько-Русько-Жемайтійського князівства і Кримського ханства; зверніть увагу на те, що Великі Луки не належать до Кримських володінь, татари їх уже більше не контролюють (малюнок зі Всеволоджся)

Особливостями правління Хаджі Герая було те, що від самого початку він не марив Сарайським тронем, а спрямував усі свої сили на розбудову та зміцнення нової незалежної держави і власної династії (з невеликою перервою Гераї керували Кримом аж до кінця 18 ст.).

Столицею ханства він зробив захищене Західно-Кримськими горами печерне місто Кирк-Ор (більш відоме за пізнішою назвою – Чуфут-Кале). А коли в 16-му ст. загрози стали меншими, в сусідній із печерним містом долині розквітла нова ханська столиця Бахчисарай – "палац у саду" (див. фото 37.2).

Фото 37.2. Бахчисарайська долина і скелясте плато, в якому вирізані печери міста Кирк-Ор (Чуфут-Кале) – першої столиці незалежного Кримського ханства

Незважаючи на прикордонне розташування в новоствореному ханстві, василівцям за Хаджі Герая велося цілком добре: сусідні держави не ворогували, а єдиновладдя в Криму і Приазов'ї дозволило знову багатіти на степовій торгівлі між портовою Генуеєю та північними князівствами. Деякі степові міста (такі як городище Кінські Води) навіть спромоглися повернути собі втрачений блиск "золотої доби" минулого століття. Але нашому Кучугурському городищу так і не судилося піднятися з руїн Тимурового погрому до красот Мамаєвої доби. Хоча якесь життя у Василівці та навколишніх поселеннях знову таки почало налагоджуватися, свідком чого може бути і ця Генуезька монета з пляжів Лисої Гори (див. фото 37.3).

Фото 37.3. Аспр (або ж татарською: акче) – срібна монета Генуезьких колоністів, випадково знайдена у хвилях Каховського водосховища на Лисій Горі: з однієї сторони на ній викарбовано герб Генуї грубого стилю в колі з великих крапок та назва міста карбування з ініціалами консула латинською мовою (ліворуч), а з іншої – ханська тамга (родовий знак), ім'я і титул держателя Криму арабською мовою (праворуч)

І знову, на вершині спокою і достатку, василівці не помічали і не відчували, як десь за морями, незалежно від їхньої волі вже розгортався ланцюг подій, які незабаром прийдуть у Приазов'я і зруйнують мир його мешканців, разом із хатами, життями і долями виживших.

У 1453-му році Османи/Турки вконець знищили Візантійську імперію, перетворивши її столицю Константинополь на свою столицю Стамбул, а її головний християнський храм Святої Софії – на мечеть Ая-Софія. А вже в 1475-му р. під їхнім нещадним натиском впали Генуезькі колонії Криму, і вся його незалежність: Кримське ханство перетворилося на ще одного васала непереможної Османської імперії, яка впевнено йшла до вершини своєї слави. Тобто, від 1475-го року василівці офіційно стали підданцями (васалами) Османської імперії. Відтепер поруч з нами вже проходив кордон не між дружніми "Литвою" та Кримом, а між ворогуючими Польщею і "Туреччиною" – так василівці, самі того не відаючи, постали на порозі великої війни.

І війна не забарилася; поштовхом до неї стала звичайна міжусобиця між уламками Золотої Орди, яка на той час вже давно розпалося на більш-менш незалежні ханства. Західне крило Золотої Орди (Біла Ак-Орда) тепер мало вигляд чотирьох державних утворень, на чолі кожного з яких стояв нащадок Чингісхана:

- Велика Орда (межиріччя Волги і Дону, в т.ч. і залежне від неї Астраханське ханство Нижнього Поволжя) вважалася сучасниками законною правонаступницею всієї Золотої Орди, бо на її території залишалася й давня ординська столиця;

- Казанське ханство (колишня Волзька Булгарія);

- Кримське ханство (острівна й материкова Таврія);

- Московське князівство (православний улус назагал мусульманської Золотої Орди).

P.S. Ординські реалії минулих часів:

Після стосуку шкільних підручників з історії важко повірити в ординське минуле Росії, а зв'язок православної Москви з Чингізидами взагалі сприймається, мало як не ересь. Але найімовірніше саме так і було: до 16-го ст. Московським князівством правили Чингізиди з династії Кулі-хана (Калитовичі); так до них зверталися й сусідні хани в листуванні – як до Чингізидів. Усе тогочасне діловодство в Московському князівстві велося уйгурською мовою (мовою документів Золотої Орди), зі збереженням усіх властивих їй протокольних традицій оформлення; а стіни раних Московських православних храмів були рясно вкриті написами арабською в'яззю.

Враховуючи дивовижну віротерпимість Золотої Орди на початку свого заснування (до речі, набагато більшу за тогочасну "християнську любов", з її інквізицією, тортурами і багаттями), в появі православного ординського князівства не було нічого надзвичайного: так, наприклад, Бату-хан (Батий) був язичником, а його брат і наступник Берке-хан був мусульманином, а син Бату-хана Сартак – християнином. І це сприймалося нормально в межах Ординського світогляду. Іншими словами, Московське князівство просто стало православним улусом Золотої Орди, до якого потягнулися всі православні Татари Орди, симпатичні християнства (особливо в часи наступної ісламізації більшості ординських улусів).

Разом з охрищенням Татари на додачу до тюркського родового імені обов'язково отримували ще й церковнослов'янське ім'я, яке надалі й фігурувало в документах: замість Кулі-хана з'являвся цілком слов'янський Іван Калита, а Мамай замаскувалися під Глинських. Так опорою Московської держави стали православні татарські дворянські роди Аксакових, Апраксиних, Аракчевих, Булгакових, Буніних, Горчакових, Державіних, Єрмолових, Карамзіних, Кропоткіних, Кутузових, Мічуріних, Рахманінових, Салтикових, Строганових, Тімірязєвих, Третьякових, Тургенєвих, Уварових, Ушакових, Чаадаєвих, Шаховських, Шереметєвих, Юсупових, "і несть ім'я числа"...

Ще одним свідком тісного співжиття москвинів з татарами є москвинська мова, рясно приправлена ординськими словами. Суть запозичень полягає в тому, що разом зі словами зазвичай переймалися і речі/процеси, які вони означали (бо якби ці образи вже існували в корінного люду, то давно би мали і свою місцеву назву); запозичені слова дозволяють відстежити імпорт ідей. Ось деякі зі слів/традицій, які москвини взяли у татар: деньгі, ярлик, караул, таможня, хозяїн, ба навіть таракан ☺

Подібні ж мовні процеси постійно відбувалися і в нашому прикордонні: в українській мові налічується близько 4 тисяч тюркізмів (без урахування власних назв)! Важко повірити, але це такі "наші ріднесенські" слова, як: гарбуз, килим, отара, туман, тютюн, штани... Багато тюркізмів прийшло до нас в 13 – 14 ст. разом з Ордою: козак, ватага, сарай, базар, харч, кава, бугай, карий... Ще більше – в наступних 15 – 18 ст. від Кримського Ханства та Османської імперії: чабан, табун, торба, кабан, байрак, лиман, беркут, гарба, курінь, баштан, кавун, табір, чоботи, тасьма, серпанок(вуаль), чумак, могорич, чавун, казан, кобза, люлька, гайдамака і навіть наш майдан ☺

Ось так у бурхливу добу Середньовіччя в Московському князівстві сплелися воєдино місцеві фіно-угорські етноси з прийшлими татаро-монгольськими. Так само, як до слов'яно-іранського руського люду за Середньовіччя рясно додалися болгарські та половецькі етноси. І в цьому немає жодної дивовижі. Дива почалися згодом, коли в 17 – 18 ст. москвини почали соромитися своєї Ординської спадщини і відхрещуватися від усього татарського: знищили в себе всі написи арабською в'яззю; вилучили всі(!) середньовічні документи всіх загарбаних ними земель від Сибірського до Кримського ханств і не зберегли жодного(!) автентичного літопису тієї доби – самі лишень переписи та виправлені копії (попри те, що архівні фонди російської столиці ніколи не були захоплені ворогами, навіть під час Другої Світової війни).

*Ось це і є найбільше і найсумніше диво московської землі ☹
Але навіщо? і чому?! Що може бути красивішим за істину?*

В 1470-их роках Велика (Сарайська) Орда все ще бачила себе володаркою всієї, давно не існуючої Золотої Орди, попри те, що невблаганно втрачала свої території: на початку 1420-их років від Орди відпало Сибірське ханство на північному-сході, в 1438 р. – Казанське на півночі, в 1440-их рр. – Кримське ханство на заході й Ногайська Орда на сході, в 1460 р. – Астраханське ханство на півдні (див. мал. 37.4).

Мал. 37.4. Ось і все, що лишилося від колись величезної Золотої Орди з кордонами від Іртиша по Дунай на середину 15-го ст. (малюнок зі Всемережжя)

А наприкінці 1470-их рр. відмовилося сплачувати щорічну данину ще й Московське князівство! Цьому передувало успішне завоювання Москвинами північної Новгородської республіки, яка на порядок перевищувала Московію культурно, але потерпала від жорстокої кліматично-фінансової кризи (через похолодання клімату погіршилася північна морська торгівля і північне землеробство – Новгород став вразливо залежним від поволзького зерна). В 1478 р. Московське князівство остаточно поглинуло Новгородську республіку. За цим політкоректним словом "поглинуло" стоїть цілковите винищення четвертого східно-слов'янського етносу шляхом різанини, депортацій та повної асиміляції. Дивовижно, але в родині Східнослов'янських народів раніше нас було четверо(!):

- пращури сучасних Українців,
- Білорусів,
- Росіян
- і Псково-Новгородці (Ільменські Словени).

Збагатившись за рахунок Новгорода, Московське князівство відчуло силу і коли прийшли послы від Великої Орди за черговою щорічною даниною, просто вирізало їх, залишивши одного, якого і відіслали назад до Великого хана з брутальною відмовою. Хан Великої Орди почав збирати сили для карального походу проти бунтівного улусу і запросив Польського короля до спілки. Польща теж з острахом поглядала на зростаючу Москву і погодилася. Але ворогуюче з Великою Ордою Кримське ханство сприйняло цей союз Польщі (а за компанію з нею і "Литви"), як недружній акт по відношенню до себе, і коли Москва запропонувала Криму військовий союз – кримський хан Менглі Герай радо на це пристав (до того ж, і Османів такий поворот цілком влаштовував). Сформувалися перехресні військово-політичні союзи: Польща (Литва) і Велика Орда – проти Московії та Криму.

Проте за всім цим політичним обуренням і дипломатичними викрутасами насправді стояла інша, невідворотна і буденна причина Кримської ворожнечі до сусідньої "Литви": після зруйнування Османами генуезької торгівлі та ще ранішого занедбання східної торгівлі Шовковим Шляхом – у Кримського ханства не лишилося засобів до існування, окрім війни! Тільки війна, або торгівля; інакше – зубожіння і смерть. За неможливості посередницької торгівлі, Криму залишилася тільки грабіжницька війна: набиті століттями караванні дороги знову готувалися стати шляхами війни.

Вибух стався в 1480-му році: хан Великої Орди посунув свої війська на Москву і став супроти її рівних за силою військ по різні береги річки Угри. Польща мусила вирушати до нього на з'єднання, але в цей час Крим з усією люттю вдарив по Литовсько-Руським землям, скувавши Польський похід. Не дочекавшись допомоги і простоявши понад місяць на кордоні з Московією, здеморалізована Велика Орда ганебно відступила. Так у 1480 р. Московське князівство здобуло незалежність від Золотої Орди, натомість ставши данником Кримського ханства аж до кінця 17-го ст. (данину сплачували ще навіть за Петра I).

1480-ий рік став переломним в історії Василівки. Руйнівні напади кримських татар відтоді стають щорічними, а їхня економіка остаточно переорієнтовується на работоргівлю.

Саме тоді припиняється життя на слов'янських поселеннях, яке впродовж півтисячі років (11 – 15 ст.) чітко трималося за обидва берега Середнього і Нижнього Дніпра, навіть переживши Монгольську навалу. Взагалі ж, татарські погроми кінця 15-го ст. виявилися набагато трагічнішими за монгольську навалу середини 13-го століття.

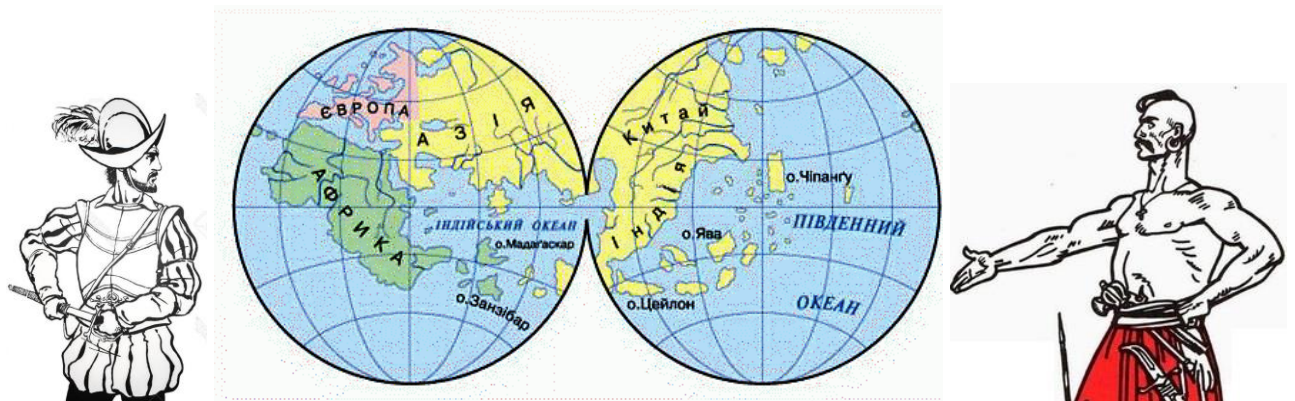
Розірвання багатолітньої дружби зі Степом болісно вдарило і по всьому Литовсько-Руському князівству – без свого степового союзника "Литва" стала значно вразливішою до агресії своїх ненажерливих сусідів: Польщі та Московії. Сили князівства почали танути, і боронити свої географічні та світоглядні кордони ставало дедалі важче. Польща спокійно спостерігала, як конає Велике князівство Литовське, Руське, Жемайтійське і чекала слухного часу для його остаточного поглинання. Ту ж позицію зайняла і Московія. Їхні інтереси на території Литовсько-Руського князівства зіштовхнуться незабаром, у наступних століттях.

А ще, 1480-ий рік запустив механізм виникнення Козацтва. Допоки підтримувалися дружні стосунки зі Степом, у ньому не було потреби. Звісно ж, на прикордонні завжди існувала напруга, проте тільки після 1480 р. вона перетворилася на постійне пекло! Щоби вижити, треба було битися, і то не в півсили, а насмерть. Польський король не захищав руське порубіжжя, ба навіть гірше – він розраховувався з ханом живим товаром, ясиром. Покинута напризволяще населення порубіжних земель просто мусило терміново щось винайти; і цим рішенням стало створення тогочасних добровольчих батальйонів – тобто Козацтва! Ефективність таких високо мотивованих формувань ми щойно бачили на прикладі Майдану і триваючої російсько-української війни за незалежність від імперії. В ті далекі часи козацькі добробати також врятували ситуацію в нашій країні. Теплі почуття вдячності та захоплення – однаково викликають і середньовічні і теперішні добровольці.

Отже, в 1480-му році відкрилися ворота у пекло, з якого безперервно лізли людолови. В 1482 р. татари взяли штурмом і спалили Київ; коштовне церковне начиння з пограбованого храму Софії Київської хан Менглі Герай відправив у дар своєму "братові" Івану III в Москву. Але вже через десять років, у 1492 р., цей же хан обурено скаржився Польському королю, що його підданці, якісь там "черкаські козаки", відбили у нього "законний" ясир і спалили його корабель у пониззі Дніпра! Це найдавніша писемна згадка про козаків ☺

Цими першими, з відомих історії, козаками були прикордонні війська князя Богдана Глинського, нащадка темника Мамай, намісника Черкас, який вперто підписувався своїм родовим прізвищем "Мамай". І це був лише початок! У наступному, 1493-му році мамайвці захопили і знищили татарську "чорну фортецю" Кара-Кермен у гирлі Дніпра, більш відому за пізнішою назвою – Очаків. Розгоралася доба Козацької слави!

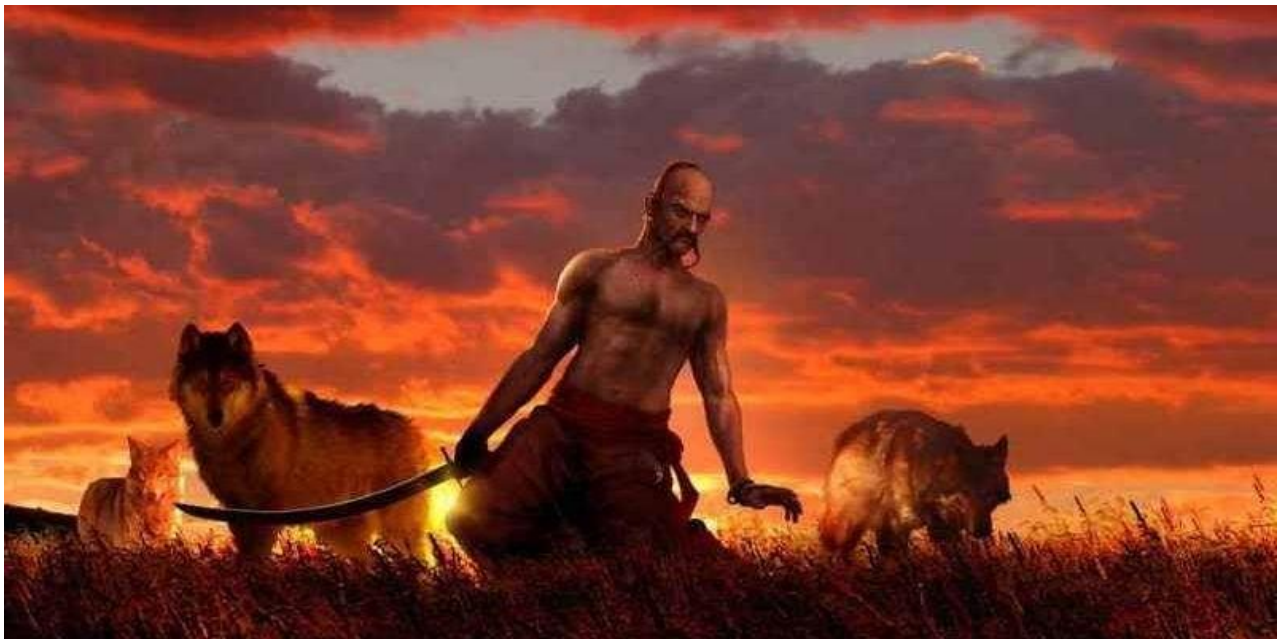
В 1492 – 1493 рр. світ дізнався про існування Козацтва. Символічно, але в ті ж таки роки (1492 – 1493) Христофор Колумб здійснив свою першу подорож до Америки, вразивши світ ще одним відкриттям. Воістину, кінець 15-го ст. розпочав епоху Великих, і не лише географічних, відкриттів ☺

Мал. 37.5. Таким було уявлення про світ у часи виникнення Козацтва (малюнок з Інтернету)

А ще, Великі Луки були лісовою оазою посеред безлісного Приазовського степу. В цій ландшафтній відмінності полягала й глибока культурно-господарська розбіжність двох суміжних природних зон: кочівники полюбили відкритий простір і щорічно випалювали степи, не даючи прижитися деревам; сиднюки ж, навпаки, забороняли вирубувати ліс, який був елементом стратегії захисту від степовиків. Дивлячись на те, як сьогодні винищують у Василівці дерева – вирубуючи заказники і випалюючи лісосмуги (вітроупори по-старому) – складається гнітюче враження, що кочівники в цій битві таки перемогли ☹

Але тоді, в Ранньомодерну добу (15 – 18 ст.) Великі Луки і байраки ще повнилися деревами; а "там, де байрак – там і козак", і невдовзі Василівка стала домішкою Запорізького козацтва. Запорізького, не в значенні "козаків міста Запоріжжя", як висновує зі слів сучасна молодь, а в сенсі "козаків за Дніпровими порогами", бо над порогами жило ще й городове козацтво, з осердям на Черкащині [Дніпрові пороги тягнуться від міста Дніпро до Запоріжжя і ділять річку на Середній (від Києва до Запоріжжя) та Нижній (від Запоріжжя до гирла) відрізки]. Важкість судноплавства Дніпровими порогами зробила їх природною загорожею Великих Луків від посягань можновладців північних земель, перетворивши Великолузькі плавні в Запорізьку вольницю! Ці непрохідні очерета, протоки й острови стали своєрідним "американським Диким Заходом" для сміливих і неупокорених василівців Ранньомодерної доби – доби козацтва і піратства, великих географічних відкриттів і духовно-мистецького Відродження Світу. Василівський "Wild West" знав і своїх крутезних отаманів-шерифів і непередбачуваних татар-індіанців, були тут і дивовижних здібностей чаклуни-характерники, і лицарі-козаки і трубадури-кобзарі – про всіх них можна розповісти і зняти на кінострічку не один захоплюючий сюжет для вестернів, не згірше голлівудських ☺ (див мал. 38.3).

Мал. 38.3. Буденне козацьке життя нагадувало голлівудський вестерн (мал. зі *Всемережжя*)

Дата виникнення запорізького козацтва не має певної межі, швидше умовні етапи. Для початку можна відштовхнутися від післямамаєвої доби кінця 14-го ст., коли Татарія втратила контроль над Великими Луками, разом з прихильністю тамтешніх мамаєвців, які перейшли під захист православних Литовсько-Руських князів (див. мал. 37.1). Наступним етапом стало жорстоке загострення відносин з мусульманським Степом наприкінці 15 ст. – саме тоді згадки про козаків уперше з'явилися і в писемних джерелах. І нарешті в середині 16-го ст. на запорізьких землях зводяться перші козацькі твердині-фортеці, які дістали назву "січей" і стали адміністративними центрами розпорошеної прикордонням козацької стихії.

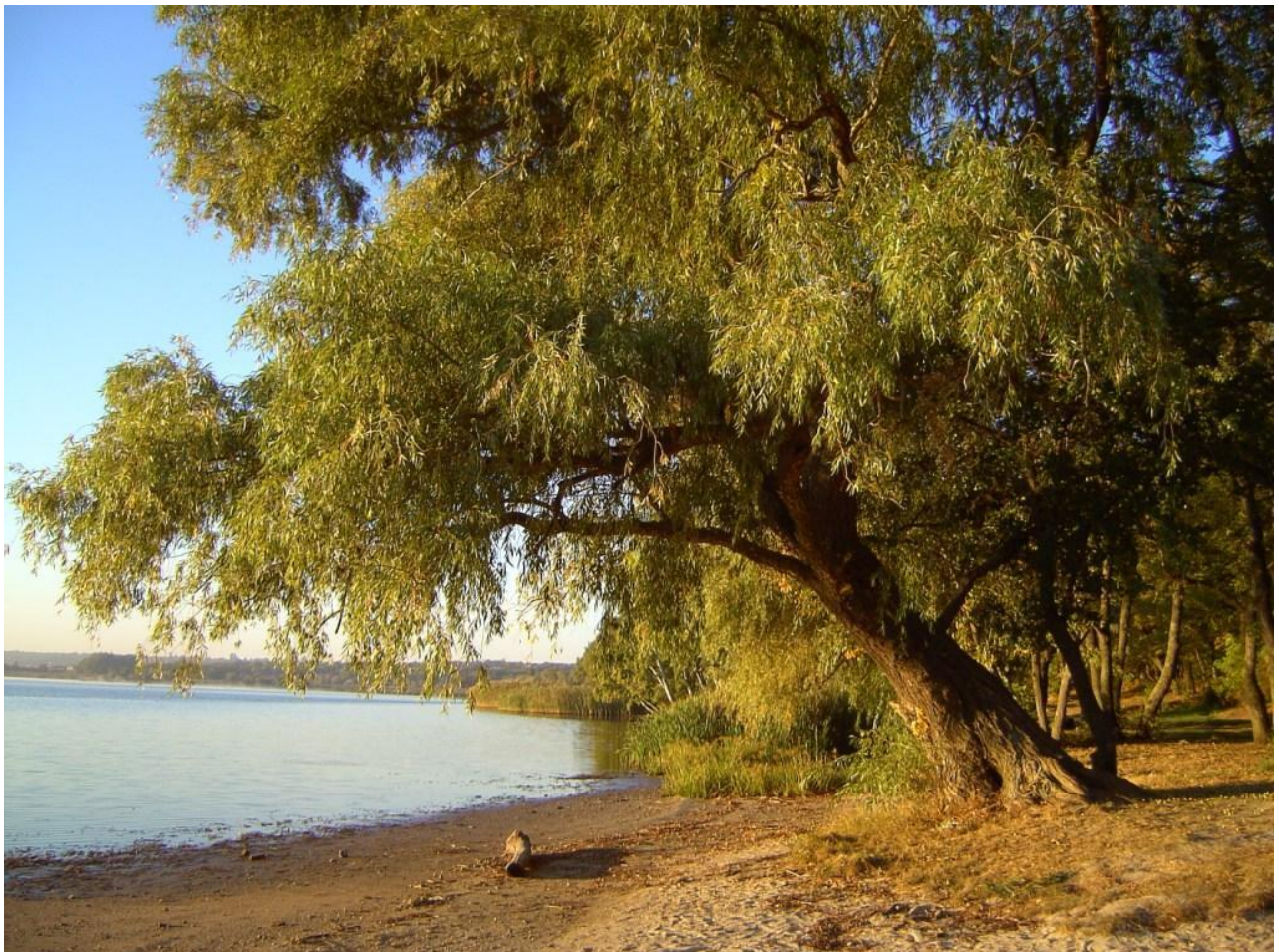
У появі Запорізького козацтва не вбачалося тоді нічого надзвичайного, подібні формування людності Великого Кордону існували вздовж усієї межі Європи з Мусульманським світом, від Балкан – аж до Уралу: граничари Сербії, гайдуки Болгарії, секеї Трансильванії, козацтво Подніпров'я і Подоння. Проте запорізька організація виявилася найпотужнішою.

Від першої Січі Байди-Вишневецького (1553 р.) до останньої Січі Калнишевського (1775 р.) проминуло понад 200 років – два століття ВОЛІ посеред уярмленого кріпацтвом навколишнього світу! Цей історичний досвід свободи не змогли знищити згодом ні царські ні комуністичні режими; духом волі, козацького гонору, гідності та незалежності і досі просякнуті приплавневі села Василівського району.

Неможливо пригадати всіх козацьких героїв і стисло переповісти бодай дециду тих славетних подій, свідком та учасником яких стала ранньомодерна Василівка. Чого лишень варті численні морські експедиції козаків до бусурменських берегів! І рухала ними не лише православно-мусульманська ворожнеча, ні – часто це було звичайнісіньким піратством, яке в 17 – 18 століттях переживало свою Золоту Добу в усьому світі. Призвичасні до життя на воді Великолузьких проток і до ходіння порожистим Дніпром, запорожці без остраху летіли на своїх довбаних із верби чи липи "чайках" на інший берег Чорного моря, наганяючи жах на тамтешні портові міста і зухвало дражнячи турецький флот (див. мал. 38.4).

*Мал. 38.4. Козацькі каюки в плавнях і "чайки" на Чорному морі (малюнки зі Всемережжя)
Ця розлога верба на березі Василівської затоки в 15 - 18 ст. могла стати козацьким човном:*

Серед інших, звісно ж пам'ятають Василівські Луки і видатного запорожця – Петра Сагайдачного, який на початку 17 ст. очолив безліч відчайдушних та успішних морських походів, громив турецькі галери і галеони, берегові фортеці та гарнізони. Всі ті експедиції починалися і закінчувалися в наших плавнях, звідси "чайки" Дніпром доставалися Чорного моря. У випадку ж, коли на зворотному шляху в гирлі Дніпра на козаків чекала засідка, вони мали запасний маршрут для повернення у Василівські плавні: через Азовське море → р. Молочною піднімалися у її верхів'я → волоком перетягували човни-довбанки до витоків річки Кінської → і спускалися нею до впадіння Конки у Великі Луки (див. мал. 38.5).

Мал. 38.5. Шляхи сполучення Великих Луків з південними морями; як заманливо було би пройти цим "козацьким колом" вздовж берегів Таврії на каяку із Василівки у Василівку

Правда, ніщо не заважало і бусурманським кораблям підніматися Дніпром і Конкою, щоби зненацька нападати на козаків – так іноді й траплялося. Досі серед василівців блукають стійкі легенди про затоплені в Конці чи то поблизу Кучугурів кораблі зі скарбами, а надто бентежить уяву так і не знайдений донині золотий кінь, який був на одному з кораблів (див. мал. 38.6).

Мал. 38.6. Золотий коник з Василівських легенд (мал. зі Всемережжя)

Образ гетьмана Сагайдачного буде зовсім неповним, якщо ми ще не згадаємо бодай деякі зі справ його величного життя: у 1618 р. на чолі запорожців він штурмував Москву, а в 1620 р. записав до Київського православного братства разом із собою і всю громаду Війська Запорізького, беручи українське православ'я під свою опіку; в 1621 р. православне воїнство гетьмана Сагайдачного переломило хід Османського завоювання Європи під Хотиним (див. фото 38.7), а в 1622 р. від отриманих у тому бою ран козак Сагайдачний помер.

Ім'я гетьмана, канонізованого українською автокефальною церквою, сьогодні носять академії та єдиний фрегат Військово-Морських Сил України – флагман українського флоту; з 2008 р. пам'ятник непереможному в морських битвах отаману стояв і в Севастополі, але 25 квітня 2014 р., одразу після загарбання Криму москвини його демонтували (див. фото 38.7).

Фото 38.7. Хотинська фортеця, де було поранено Сагайдачного, і пам'ятник благовірному гетьману, безборонно вбитий кримською "руською весною" 2014-го року

Вступ запорожців у православне братство аж ніяк не свідчив про їхню надзвичайну побожність. Просто релігія на ті часи ще була основним етнічним маркером громадянина, так само, як сьогодні визначальною етнічною рисою є мова.

Самовизначення давніх василівців постійно змінювалося з плином часу. Наприклад, ким вважали себе василівці Княжої доби? Швидше за все підданими якогось половецького чи руського правителя, але вже точно не представниками української нації ☺. Націй тоді ще не було. Понад 90 % населення Русі становили селяни (смерди), за статусом не вищі за рабів, які ще просто не мали жодного уявлення про загальноетнічну єдність і не могли піднятися над своїм повсякденним животінням достатньо високо, щоби досягнути масштаб суспільства. Василівці тоді були ще "безетнічними". Життя багатьох із них так ніколи могло і не вийти за межі рідних околиць: можна було народитися, зістарітися й померти на поверхні земної кулі площею всього в декілька квадратних кілометрів. Самоусвідомлення тоді перебувало на містечковому рівні "городянина", з прив'язкою до певного міста/села і його округи. Лише правляча еліта могла досягнути в цілості всю державу Русь, але вона була нечисленною.

Одним із перших і потужних механізмів глобалізації середньовічних василівців стала релігія – це було ідеологічним завоюванням широких мас, побудовою релігійних імперій. Прийняття католицької корони з рук Папи Римського чи православного цесарства з долонь Візантійського Патріарха означало до якого політичного табору примкне керманіч держави разом із залежними від нього підданими: католики ставали королями, православні – царями. Неправильний вибір міг наразити все князівство на економічну чи збройну агресію супротивного блоку держав: католики з натхненням організовували Хрестові походи проти православних, останні відповідали їм взаємністю. Наприкінці Середніх століть влада релігійних лідерів досягла свого апогею: багаття інквізиції перетворювали будь-який світський титул в дим, а релігійні війни хвацько перекроювали політичну мапу світу. Саме тоді релігія і стала основним параметром самовизначення середньовічних василівців. Цьому сприяли ще й інші інструменти ідеологічного впливу, які безроздільно монополізувала середньовічна Церква – це знання і писемність; віра стала уніфікованою і масовою.

Таке релігійне самовизначення зіграло і добрий і злий жарт з василівцями: з однієї сторони воно об'єднало різноманітні етноси нашого краю (аланів, слов'ян, русів, тюрків тощо) під одним державним прапором православ'я; з іншої сторони – позбавило відпорності від агресії православних сусідів-москвинів, дозволивши одновірцям нас уярмити (особливо в оточенні не менш агресивного католицького і мусульманського світів). Проте, як би там не було, а в Середньовіччі саме релігія переважно визначала наше етнічне самоусвідомлення.

Край церковній монополії поклатала Ранньомодерна доба Відродження, яка почалася далеко нерівномірно в різних куточках планети; у Василівку епоха Відродження прийшла із запізненням на декілька століть. Та все ж, де швидше де повільніше, але Церква неухильно капітулювала – на зміну релігійному самовизначенню почало приходити мовне. Писемність стала поширеним явищем і ще більше сприяла цьому перетворенню. Конфесійна належність перестала бути визначальною; все більше василівці починали відчувати себе українською нацією на мовній основі. Війни Богдана за незалежність Гетьманщини і сам факт тривалого існування держави з оновленою "від низу" козацькою елітою – остаточно перемішали різні діалектні групи українців, сплавляючи їх у єдиний масив державної нації. І це відповідало світовій практиці: всі нації з'являються на межі відмирання середньовічного феодалізму і зародження модерних капіталістичних відносин; не в добу Трипілля, і не в часи Скитів чи Гунів – і василівці-українці в цьому історичному процесі не винятки ☺

На початку 17-го ст. молода українська нація, до якої все більше тяжіли і василівці, опинилася під загрозою винищення: двоє з трьох китів, на яких вона вироста, захиталися. Цими трьома китами української нації були:

- Лісостепова екологічна ніша (щонайменше від часів Неоліту), яка визначила зміст нашого природно-господарського календаря і народних традицій;
- Руська/Українська мова (принаймні від середини I-го тисячоліття н.е.), ідеально припасована винятково до рідного довкілля;
- Православна віра (масово поширена в статусі державної релігії від 10 – 11 ст. н.е.), найбільш молода і мінлива опора українства.

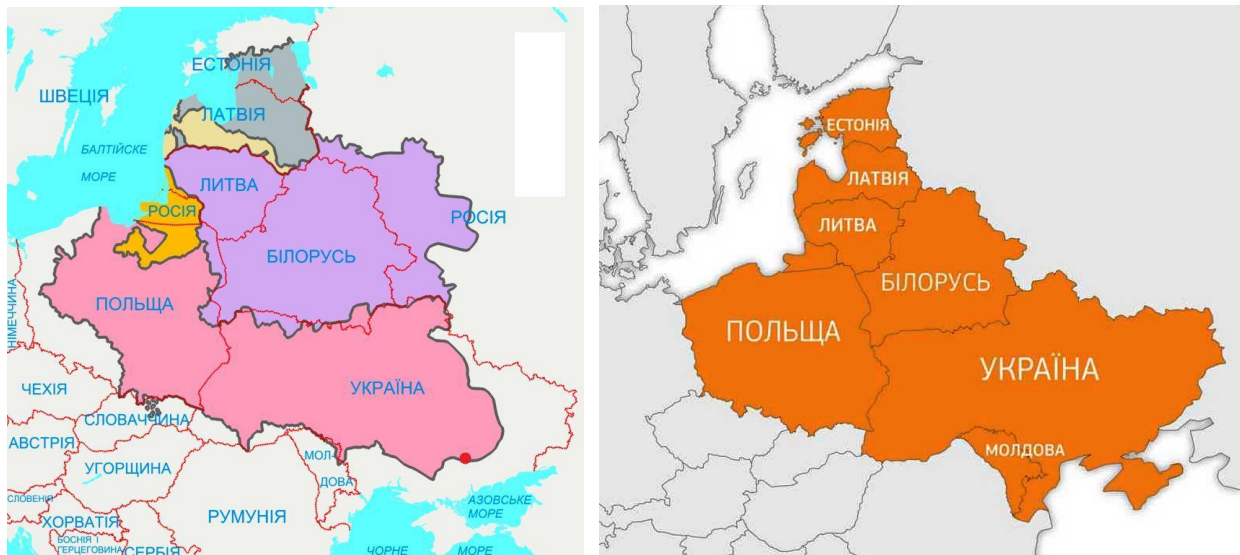

Два останніх кити, мова і віра, на 17-те ст. виявилися серйозно пораненими численними гарпунами ополячення й католицизму (див. мал. 38.8).

Мал. 38.8. Три "кита" українського націоналізму ☺

*P.S. До слова сказати, сьогодні українська нація тримається на тих же трьох китах, хіба що багатоконфесійне християнство нині все більше заміщається загальним гуманізмом, і національна ідея українців наближається до гасла: **Україна – це мова і територія**.*

Польська експансія на Руські землі почалася вже давно. Формально, Василівські плавні опинилися під Краківською короною ще за підсумками Кревської унії 1385 р. Проте Литовсько-Руський князь Вітовт зі своїми нащадками і "некороновані королі Русі" князі Острозькі, нащадки Данила Галицького – як могли загальмували цей процес на довгі віки. Тільки після Люблінської унії 1569 року, яка насильно приєднала ослаблене Литовсько-Руське князівство до Польської корони, створивши натомість пропольську Річ Посполиту, – майже всі українські землі були вже не формально, а фактично включені до складу Польщі. На Руські/Українські землі почали масово переселялися поляки, несучи свою мову та віру, і за підтримки Корони Польської агресивно утверджували домінування польської культури серед місцевого населення (див. мал. 38.9).

Мал. 38.9. Ліворуч – Річ Посполита в пору своєї найбільшої могутності 1639–1642 рр. Поруч – постійно обговорюваний сьогодні проект Міжмор'я, або ж Балто-Чорноморського союзу рівноправних держав; чи зможе новий союз Польщі з Україною врешті стати рівним?

З кожним десятиліттям польське загарбання України ставало все більш очевидним; вільнолюбний козацький край стрясався від невдалих народних повстань, бо очолити їх було нікому – українська князівська еліта вже давно продася за польські вигоди, змінивши віру і мову батьків на чужинницьку. Нащадки навіть таких славетніших українських княжих родів, як Острозькі та Вишневецькі – стали польськомовними католиками.

Зломити хвилю ополячення вдалося тільки сотнику Хмельницькому в 1648 р. Свій переможний похід за волю і свободу він розпочав з нашого ж таки Запоріжжя, запорожці ж склали і первинний кістяк його війська. Десяти років, що йому залишалося жити, Богдану не вистачило на втілення заповітних мрій з побудови міцної та незалежної України, але наступ "польського світу" на Русь було зупинено, а на мапі Європи з'явилася українська держава – Гетьманщина (1648 – 1781 рр.), див. мал. 38.10.

Польський слід в історії Василівки найбільш помітний у деяких наших прізвищах і словах. Переважно за часів Речі Посполитої в нашу мову перебралося багато польських слів, наприклад: влада, гудзик, коштувати, пан, рахунок. Навзаєм польська мова запозичила в нас слова: mowa, poroży, czereśnia, koromysło (мова, пороги, черешня, коромисло) тощо. Стати

Мал. 38.10.
У 17 – 18-му ст. Василівка (позначена червоною цяткою) вкотре опинилася на кордоні двох держав: на північ від Конки її плавневі землі належали Гетьманщині, а на південь від ріки – Османській імперії; відпочиваючи на березі Каховського моря поруч із руслом Конки, чи ми згадуємо про її історичну велич? (з Інтернету)

"поляком" тоді було модно, вигідно... і нескладно: вслід за княжою елітою, у православної україномовної знаті почали суціль з'являтися польськомовні діти-католики, а старі прізвища обростати суфіксами "-ський" і "-цький" – на польський манер. Не сприймайте це, як зраду національних інтересів, швидше – як еволюційний рівень нашої тодішньої самосвідомості. Таким простим прирощенням хвостика до прізвища, василівці отримали в своїх козацьких лавах величезну кількість "поляків" © Подібні прізвища серед сьогоденних українців – це здебільшого не ознака етнічної польськості, а тільки данина "польському часу" в нашій історії, а подекуди – і наївна спроба ушляхетнити своє походження. В цьому не було і немає нічого надзвичайного: так само у пізніший "москвинський час" ми станемо "москвинами" просто додавши до свого прізвища суфікс "-ов", "-єв", навіть не заглиблюючись у тонкощі москвинської мови і культури (див. фото 38.11). Так само, у недавній повоєнний час мій дядько – великий партійний бос, приїхавши з Уралу в Україну, на потребу часу змінив усій нашій рідні старе козацьке прізвище на типово українське з хвостиком "-ко". Так, то й так ©

Фото 38.11. Наш земляк, крилата людина-легенда – Шишов Віктор Олександрович з міста Дніпрорудне Василівського району: одночасно і піонер і ветеран дельтапланерного спорту (літав у небі Коктебеля навіть у свій 80-річний ювілей, разом зі своєю дружиною Валентиною Миколаївною), головний архітектор Євпаторії, автор монументу "Вагонетка" в Дніпрорудному, неодноразовий призер змагань з дельтапланеризму (будучи з повоєнних років без однієї ноги) і неймовірно цікава людина – мав родове прізвище Шиш, яке шляхом додавання суфікса "-ов" на російський лад перетворилося в Шишов ©

P.S. Як у василівців з'явилися імена та прізвища:

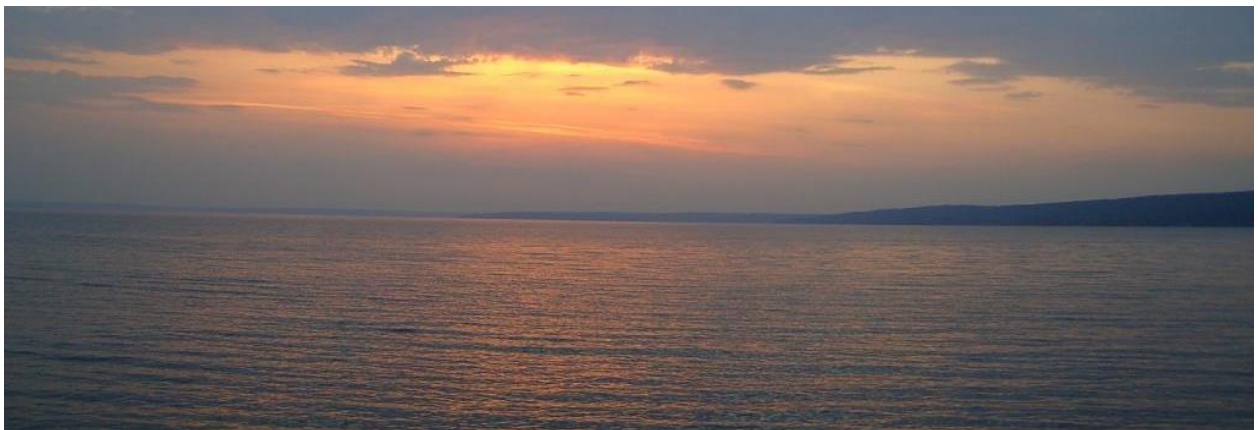
Людина Розумна, так само, як і решта приматів, – істота глибоко соціальна. Ми маємо гарні шанси на виживання тільки в групі собі подібних. Наш успіх чи неуспіх у колективі залежить від якісної поінформованості про всіх і кожного з нашого оточення – з цією метою ми пліткуємо, прислухаючись до чуток і поширюючи їх далі. Лівова частина наших розмов присвячена не обговоренню високих матерій, а звичайнісіньким пліткам. Для полегшення ж цієї надважливої справи, кожному члену групи навішується власний ярличок – ім'я, за яким одразу і легко можна зрозуміти, про кого йдеться. Це прізвисько може означати що завгодно, навіть якусь нісенітницю – головне, щоби за ним швидко була впізнана людина. Ось так і виникали найдавніші імена-прізвиська василівців.

Першими називальниками людини майже завжди були її батьки (або ж старійшини роду). В ім'я дитини вони вкладали свої почуття і сподівання на її кращу майбутню долю. Ці перші назви могли супроводжувати людину впродовж усього її життя; а могло статися й так, що якась виняткова подія чи особистість зовнішності чи характеру людини раптом ліпила на неї новий незмивний ярлик-ім'я, за яким уже ніхто й не згадував її ранішнього імені (і таких "перехрищень" могло трапитися декілька за життя). Багато козацьких прізвищ побудовані саме за цим принципом "влучного слівця".

Коли ж імена в громаді повторювалися, то до них додавали ще й уточнюючі ознаки або ж родовідні імена по-матері-батькові, наприклад: "такий-то Мотрин", "такий-то Василів" тощо. Це вже були прообрази Імені По-батькові, але ще зовсім не обов'язкові.

Великі зміни в іменуванні відбулися з поширенням християнства: під час охрищення людини Церква надавала їй ще й обов'язкове церковне ім'я з канонічного переліку певних, майже суціль єврейських імен перших святих. Для середньовічних василівців ці чудернацькі назви мало що означали і в побуті переважно не вживалися; ходовими залишалися первісні імена-прізвиська, прив'язані до повсякденного життя та рідної вимови.

Лише згодом, з розвитком писемності й оподаткування (які в Середні віки були тісно пов'язані з Церквою), християнські імена стали широко використовуватися в діловодстві, а прізвиська василівців перетворилися на їхні прізвища. Тож, у своєму прізвищі ми зберігаємо дійсне ім'я-прізвисько одного з наших далеких пращурів; але це тільки одна-єдина ланка з довжелезного ланцюга нашого роду! Вся винятковість саме цього родового персонажу часто полягає лише в тому, що за його часів якраз і проводився той перший "перепис населення", наслідки якого і дійшли до сьогодні: випадкове прізвисько випадкового пращура відтоді стало епічно-родовим. Цей пожиттєвий ярличок для всього роду, в нашому патріархальному суспільстві передається по чоловічій лінії. А як щодо жінок? Вони змінюють родові прізвища так же просто, як і чоловіків ☺. В деякому сенсі, наші прізвища – це лишень буквені штрих-коди особистості, потрібні для безпомилкового діловодства, і вишукувати в них якісь таємні знаки так же важливо, як і ворожити над будь-якими іншими умовностями нашого буття. Проте це також і не шкідливо ☺. Набагато ж більше для нас значать наші імена, бо несуть в собі ніжність і мрії наших батьків; а також ті промовисті прізвиська, за якими нас любили в галасливих компаніях нашої юності. Це і є наші справжні маркери.

Схід сонця над Басаньківською бухтою, Лука Гора, Василівка – "House Of The Rising Sun" ☺

39. Останні з могікан Василівської Татарії

Майже три століття (15 – 18 ст.) ріка Конка була кордоном між двома напівкочовими світами: Козацьким і Татарським; в своїй нижній течії вона проходила територією Василівського району – попід крутими Великолузькими берегами і терасами Лисої Гори. По обидва береги Конки жили хоч і відмінні, проте багато в чому споріднені василівці; в певному сенсі вони могли би бути і далекими родичами:

- козаками переважно стали діти слов'ян і колишніх степовиків: алан, булгар, чорних клобуків та всеможливих тюрків, осілих на прикордонні Руських земель; змішане етнічне походження мали і перші козацькі ватажки (мамаєвці);

- татарами ж, у переважній більшості, стали нащадки місцевих половців, які раніше, в домонгольську пору, кочували не тільки в Нижньому, але і в Середньому Подніпров'ї, аж до самої Київщини, утворюючи династичні шлюби з тамтешніми князями і просто родичаючись із місцевим "передкозацьким" населенням.

Тож, колосальної етнічної розбіжності між дніпровими козаками і татарами не було, і на побутовому рівні василівці з різних берегів Конки часто товаришували: кошовий Сірко був "грозою бусурменів", але в голодні роки дозволяв місцевим татарським табунам пастися на Великих Луках; в свою чергу татари не займали козаків на їхніх мисливсько-рибацьких уходах і сольових промислах.

Проте стійкого мосту порозуміння через річку Конку, як то було в генуезько-мамаєву добу, так навести і не вдалося. Це стало засадничо неможливим, бо в основу-основ самого виникнення та існування цих порубіжних суспільств лягла необхідність безкінечної війни: грабунки, людоловство, найманство – приберіть війну з Ранньомодерної Василівки, і щезне грізне татарство разом з козацтвом.

А щодо приводів для розв'язання воєн, то Варшаві, Києву, Стамбулу і Бахчисараю вигадливості не бракувало – і століття поспіль наша земля лунко тріщала та розколювалася від цивілізаційних розломів і розривів, які по ній пробігали.

Однією з ліній високої напруги, яка проходила прямісінько через Василівку, була ворожнеча Криму і Московії. Майже все 15-те ст. ці два золотоординських уламки спільно боролися проти посягань Великої Орди і підтримували між собою союзницькі відносини. Але в 1502 р. Кримське ханство (васал Османської імперії) остаточно розбило Велику Орду, ставши головним правонаступником давно неіснуючої Золотоординської імперії. Це було противним Московському князівству, яке хоча і сплачувало Криму щорічну данину ще від 1470-их років, але й саме хотіло стати новим збирачем "земель ординських". Ці московські амбіції ще більше зросли після вдалих східних завоювань Івана IV Лютого (1552 – Казань, 1556 – Астрахань, 1557 – Ногайська Орда). На хвилі успіху, в 1550-их роках москвини не тільки перестали сплачувати Криму відступні, а ще й двічі збройно нападали на Кримський півострів, спричиняючи великі руйнації та шкоди. Проте перевага виявилася ілюзорною, і вже в 1571 р. Кримський хан іде і вкотре палить Москву, відновлюючи послух своїх данників (Московські царі сплачували регулярні та доволі принизливі поминки Кримському хану аж до кінця 17 ст., їх застав ще й Петро I). Ця Кримсько-Московська війна згодом переросла в Російсько-Турецьку і, то спалахуючи то затихаючи, тривала майже три століття! А між ними, буквально на трасі Москва – Сімферополь, як та "чайка при битій дорозі", намагалася звити людське гніздечко й облаштувати своє життя Василівка.

Іншу лінію напруги створювали постійні сутички між Московією та новоствореною Річчю Посполитою. Найбільшим успіхом Поляків у цьому протистоянні стало завоювання Московського трону в 1610 – 1613 рр. королевичем Владиславом; тоді Москва переживала смутні часи династичної кризи (в 1598 р. обірвалася Чингізидська лінія Московських царів; їй на зміну прийшла нова місцева династія Романових-Кобиліних тільки в 1613 р.; пізніше і її замінить німецька династія Гольштейн-Готторп-Романових у 1762 р. і правитиме до 1917 р.). На початку цієї нескінченно довгої війни василівці-запорожці билися на стороні Польщі: так у 1618 р. Сагайдачний разом з товариством наробив галасу в багатьох містах Московського царства, включно з Москвою, і цією своєю завзятістю посприяв укладанню вигідного для

Речі Посполитої договору з московським царем (усі раніше забрані Москвою українські та білоруські землі відійшли до Польщі). Але після визвольної війни Богдана проти гонору поляків і привадження ним у Гетьманщину московських гарнізонів, запорожці почали битися вже за московські інтереси. Василівці ж з південного берега Конки, в складі татарських чамбулів також воювали не присідаючи то за кримського хана, то за турецького султана в безкінечних Турецько-Польсько-Російських війнах, іноді й супроти своїх земляків (фото 39.1).

Фото 39.1. Верхів`я Кінських Вод поблизу села Кінські Роздори, в горбках моїх дідуся та бабусі; десятки років тому, на голих урвищах і піщаних мілинах цієї тоді ще повноводної і незарослої чагарником ріки проминала щаслива пора моїх шкільних канікул; там же вперше почув і про затопленого в ній золотого коня(!) – перебираючи пальцями чистий донний пісок, все шукав серед камінців рештки тих загублених скарбів ☺; подейкували, що якась іноземна фірма бралася знову розчистити річище Конки за умови, що забере собі все, що в ній знайде

Так і жили василівці по обидва береги Конки в постійному і невизначеному стані чи то побутового миру чи міжнародної війни, і десятиріччя окремих життів склалися в епохи.

Якось непомітно в наші степи і плавні прийшла епоха вогнепальної зброї та назавжди змінила співвідношення сил у козацько-татарській дуелі. Перші загони генуезьких гармашів були ще у війську темника Мамає в 1380-му році. Пізніше, в 1399 р. вогнепальна зброя з`явилася й у війську литовсько-руського князя Вітовта. Але та зброя була ще такою незграбною, що не змогла тоді врятувати від поразки ні Мамає ні Вітовта. Поступово, крім важких гармат почали використовувати й легші ручні гармати, або ж "ручніці", згодом названі рушницями.

Розвиток вогнепальної зброї перекреслив усі переваги кочового способу ведення бою: ці важезні та складні механізми війни можна було виготовити чи полагодити лише у великих містах; до того ж, їх могли тягати й обслуговувати здебільшого піхотинці, а для кіннотників, у рухливому бою, вони ще були непридатними. Вірним далекобійним другом степовиків так і залишився лук, з яким василівці познайомилися ще в добу Пізнього Палеоліту 17 тисяч р. т. За цей час бойовий лук пережив декілька технологічних революцій і наблизився до вершини

свої досконалості: так, монгольський лук у 13-му ст. стріляв на 500 – 700 (м) і міг прицільно робити 10 пострілів за хвилину! Козаки також обоювали лук і дуже довго ним користувалися (навіть у гетьмана Конашевича було прізвисько – Сагайдачний ☺). Але вдосконалення вогнепальної зброї відбувалося ще стрімкіше, і невдовзі стріли остаточно програли кулям – кочівники почали поступатися сидням. Татарам ставало дедалі важче нападати на озброєних самострілами козаків, прибутки перестали виправдовувати ризики і грабівницька економіка дала тріщину.

В 1530-их роках у приазовських Татар з'являються ознаки переходу до рільництва: навесні в степу розорювали й засівали просом ділянки землі, → потім їх залишали на долю провидіння, кочуючи далі на сезонні пасовиська, → а повертаючись восени, збирали хоч якийсь урожай. Це була важка та принизлива для кочівника праця, до неї зверталися тільки найбільш чи нужденніші прошарки татарського населення. Той же, хто мав за душею хоч якусь худобу і статок, той ревно тримався традиційного кочового господарства і способу життя – всіх таких "ортодоксальних номадів" згодом стали звати спільним ім'ям "ногайці", щоби відрізнити їх від решти застряглих у містах і ремеслах "татар". Ногайці дещо гидували татарами й уникали змішаних з ними шлюбів, зберігаючи та виконуючи заповіти батьків.

Але до того, як поширене тюркське ім'я "Ногай" перенесли на всіх ранньомодерних номадів (на зразок того, як Фріцами й Іванами пізніше називали всіх німців і росіян), воно стосувалося тільки мешканців Ногайської Орди. Цей золотоординський улус довго кочував за Волгою в Прикаспійських степах (див. мал. 39.2), доки в 1557 р. не був завойований Іваном IV Лютим; тоді менша частина Ногайської Орди (прозвана "Малими Ногаями"), не бажаючи схилитися перед Московським царством, відкочувала в Приазов'я.

А в 1634 р. вже і Великим Ногаєм довелося втікати від Калмиків з рідного Поволжя до своїх Приазовських родичів. Так, двома хвилями Ногайці мігрували у василівський степ, який відтоді почав зватися Ногайським.

Мал. 39.2. Ногайська Орда – один з уламків Золотої Орди поруч із Василівкою (червона цятка)

Нові василівці-ногайці були яскравими кочівниками – дітьми степів. Худоба складала весь їхній скарб, з неї вони і жили: їли багато м'яса, здебільшого конину, пили кислий кумис (слабоалкогольний напій з кобилячого молока), шкіру та вовну тварин використовували для виготовлення побутових речей; чимало справжніх ногайців за все своє життя так ні разу й не куштувало хліба (див. мал. 39.3).

Мал. 39.3. Хатинка Ногайців і чаювання Калмиків – чи багато слідів-артефактів після такого простого побутовання залишилося у Василівському степу? на світлинах зображений теплий сезон року – а як їм велося без надійно утепленого житла взимку? (світлини зі Всемережжя)

Майже одночасно з Ногайцями, переслідуючи їх, у Василівці з'явилися і Калмики – остання хвиля завойовників з глибин Євразійського степу, які мали всі підстави повторити подвиги Гунів чи Монголів, але історія не залишила їм для цього часу – доба кочових імперій назавжди минула. Багато буддистів Калмиків згодом приєдналося до козаків: якщо в середині 16-го ст. Байда-Вишневецький покладався на Черкесів/Адигів (в перекладі з адигейської "люди зброї"), то вже в середині 17 ст. опорою Богдана Хмельницького і кошового Сірка стали Калмики. Від них же ми отримали і світлий образ народної ікони "Козак Мамай". Навіть віра в характерництво Сірка і його надзвичайне чаклунство була роздмухана сусідством із таємничими та екзотичними для місцевого люду буддійськими практиками Калмиків (див. фото 39.4).

Фото 39.4. На могилі характерника Івана Сірка поблизу села Капулівка, звідси розпочався наш зимовий перехід до Хортиці

За отамана Івана Сірка писався й легендарний лист запорожців до турецького султана. Дивовижно, але чомусь на старому полотні, створеному наприкінці 19 ст., Ілля Репін зобразив обидва сучасних прапори українців: небесно-золоте знамено миру і криваво-чорноземний прапор війни (див. мал. 39.5); навіть життєсйний і поранений вояки пасують кожен до свого прапору:

Мал. 39.5. Такими уявляв запорожців через сто років після занепаду козацтва художник Ілля Репін; такими ж мабуть були і тодішні василівці; на які джерела спирався митець, фарбуючи козацькі прапори в національні кольори сучасної України? Ці барви пов'язані тим, що просякнутий кров'ю жовто-блакитний прапор перетворюється на червоно-чорний (мал. з Інтернету)

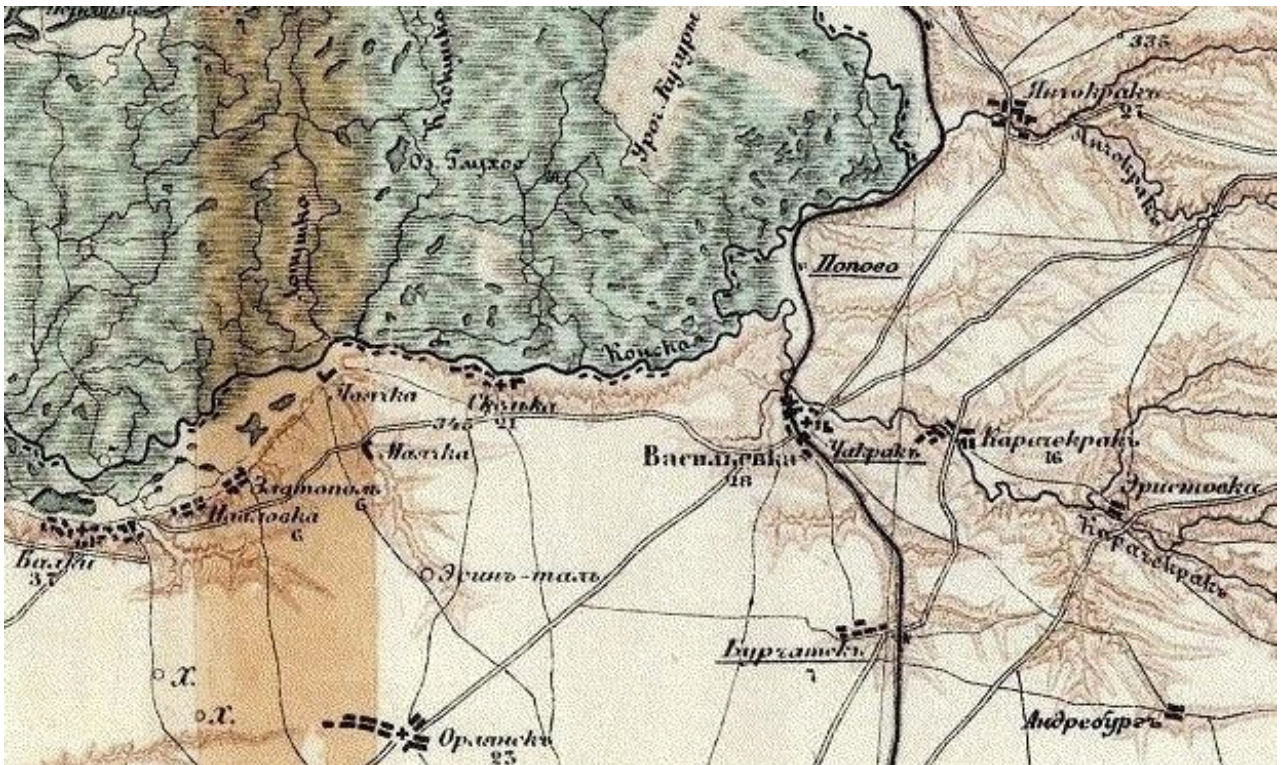

Від 1480 – до 1740-их рр. на просторах степової Василівки не було постійних селищ: ні татарських ні, тим паче, козацьких. Це був черговий кочовий етап в історії нашого краю; його часто називають Диким Полем – диким, але не пустим! Диким, бо життя у Василівці тоді дико вирувало, а не плинуло спокійно і передбачувано. Вважати ж Дике Поле пустим – значить заперечувати десяток поколінь василівців, які віддали йому своє єдине життя.

Окрім політичної напруженості, клопотів василівцям додавав ще й невтішний клімат: 1645 – 1715 роки стали найхолоднішим інтервалом в межах Малого Льодовикового періоду, який у всьому світі тривав з 14 по 19 ст. (а з 1860 року розпочалося й досі зростає глобальне потепління). Погода стала холодною і вологою – для Василівки це означало безкінечні багатосніжні зими (коли з-під товстого крижаного покриву годі було добути жмуток сухою) і коротке прохолодне літо (за яке трава ледь встигала абияк піднятися); до того ж, слід пам'ятати, що кочівники не мали постійних напівземлянкових теплих хат-мазанок з доброю піччю, а до життя в "приполярних умовах" були історично не пристосованими, тому змушені були зміщуватися в тепліші куточки планети. Ситуація віддалено, в меншому масштабі, нагадала катастрофу Великої Скитії в 3-му ст. до нової ери: так само кочівники втікали від негоди на південь (у Крим, в Подунав'я, на Кубань); і так само їм на п'яти наступало осіле населення з півночі; кордон степу і лісостепу тимчасово змістився на південь.

Саме в цю пору відбулася бурхлива козацька колонізація Слобожанщини (Сумської, Харківської, Курської, Воронежської, Донецької та Луганської областей), а вздовж річкових байраків козаки дійшли і до узбереж теплих морів. Це повальне переселення пожвавлював також і неспокій в Гетьманській Україні, постійна ворожнеча Польщі з Московією, та їхнє наполегливе намагання будь-що накинути кріпосне ярмо на вільну козацьку шию. Україну то ділили по Середньому Дніпру (Андрусівський договір 1667 р.), то влаштовували каральні експедиції по містечкам Гетьманської та Запорізької України (1708 – 1709 рр.), то насильно депортували все правобережне населення на Лівобережжя (1711 – 1712 рр.), цим самим остаточно змішуючи розділених Дніпром українців у єдиний моноліт нації, то неухильно з року в рік обтинали козацькі права і привілеї. Від усього цього сказу шаленого світу люди втікали в незаймані землі, сподіваючись здійснити там мрії свого життя.

В 1740-их роках козацькі зимівники поступово обсаджують всю течію Конки, стаючи зародками майбутніх приплавневих сіл нашого району (див. мал. 39.6); можливо вже тоді, з топографічних орієнтирів почали оформлюватися і деякі з їхніх назв: "скельки", "маячки", "балки", "плавні", "криниці" тощо.

Мал. 39.6. Мапа 1919 року фіксує безперервну вервечку хат вздовж усієї течії Конки від Балок до Плавень; ці козацькі осідки почали з'являтися ще у 18-му ст. і лише нещодавно скупчилися в окремі берегові села; Над ними, в долинах степових рік розташовані татарські поселення Есін-Тал (Ясна Поляна) і всі наші "Чекраки": Чекрак, Карачекрак, Янчекрак (можливо і Бурчак?), а ще далі в степу осіли німецькі колонії та поміщицькі слободи (мал. з Інтернету)

Поруч з козацькими зимівниками, трохи вище в степу, серед заплавлених річкових долин, багатих на пашу і джерела, тримали свої сезонні стійбища татари. Згодом ці табори стали постійними й отримали назви річок, на яких виростили – наших численних "чекраків". Насправді вони були "Чокраками" – це слово походить від кримськотатарського "çokrak" – "джерело" – дуже популярна для степової Татарії назва. Чокраком колись звався і вся стара Василівка, розташована в однойменній балці, по якій сьогодні проходить залізниця; а її гарні на смак джерела ще й сьогодні вдовольняють спрагу місцевих жителів (див. фото 39.7).

Фото 39.7. Найпотужніший зі збережених до наших днів "чокраків" (джерел) старої Василівки у південно-східній частині міста, який і досі живить однойменну річку Чокрак ☺

У Чокрака-Василівки в татарському степу було багато тезок: серед них і добре відоме василівцям село Стрількове з гарячими джерелами на Арабатській стрілці (чомусь його часто помилково звать "Стрільк^овим", роблячи неправильний наголос). До 1945-го року воно теж звався Чокраком, але історія його перейменування була значно трагічнішою за Василівську; ось, що пише про це Вікіпедія: "Під час депортації кримських татар 1944 р. жителі рибацького села Чокрак не постраждали; за поширеною версією, про їхнє існування при депортації забули. Проте вже в червні 1945 року мешканців села (переважною більшістю кримських татар, але також і деяких слов'ян) було завантажено на баржу та вивезено в Азовське море, де посеред моря баржу затопили разом з усіма депортованими. Ніхто з виселених мешканців Чокрака не вижив".

Окрім Василівського Чокрака, в нашому районі до війни були ще й інші варіанти цієї назви: Світле/Добре Джерело (Ян-Чокрак) і Чорне/Зле Джерело (Кара-Чокрак). Ці емоційні характеристики джерел могли бути пов'язаними не лише з якістю води, але і з якимись тепер забутими подіями минулого, що на них сталися. Вірогідно також якимись Чокраками були й наші села Верхня та Нижня Криниці (див. мал. 39.8), бо ж і саме слово "криниця" означає "джерело-чокрак" (деякі з цих Верхньо-Криничанських джерел б'ють з-під землі і сьогодні).

Мал. 39.8. Криничанський шматочок Василівського району на мапі 1941-го року: у верхів'ї Криничної балки розташоване село Криничевате (нині злилося з селом Луговим), а в березі Конки – дві Криниці; спробуйте відшукати ці джерела і напитися прадавньої води

Так і жили на землях Василівського району в 17 – 18 ст. поруч два вільних сусіди. Як любив повторювати Іван Сірко: "нужда закон міняє", – тож татари і козаки призвичаювалися знову жити разом. Проте ще довго їхнє мирне співіснування порушувалося неодноразовими російсько-кримсько-турецькими війнами, які з пекельною регулярністю спалахували кожні щонайменше 20 років; тоді сусіди бралися за зброю і йшли битися кожен за свого царя-хана. Врешті-решт в цих козацько-татарських війнах перемогли... москвини:

- в 1775 р. ліквідували Запорізьку Січ, кріпакам-запорожцям зголили чуби, а саму згадку Запоріжжя заборонили;
- в 1783 р. Росія вперше анексувала Крим, поневолила татар і знищила більшість спогадів про існування "татарської цивілізації".

Та поки цього не сталося, в середині 18-го ст. життя у плавнево-степовій Василівці поступово наближалося до своєї суворой рівноваги: татари вже не були такими грізними, як-то колись, а козаки все більше кохалися в мирній "фермерській" праці на вдячній землі.

Козацькі зимівники мали вигляд укріплених хуторів, за кам'яними парканами яких можна було витримати чималеньку облогу. Благо вапнякового каміння в прибережжі було вдосталь: зі схилів байраків і Великолузьких терас усюди стирчав пласт давньоморського вапняку. Ця звичка до складання вапнякових парканів збереглася у приплавневих василівців і сьогодні: старі вулиці Скельки, Кам'янського і решти берегових сіл зачаровують своєю неповторною, якоюсь "середньо-азійською" красою кам'яного мурування (див. фото 39.9).

Фото 39.9. Типовий паркан сучасного скелянського тазди, готовий до битви зі Степом ☺

Так само, як козацьке народовладдя тяжіло до європейського парламентаризму (на відміну від азійського деспотизму), так і ведення козацького господарства більше нагадувало капіталістичне фермерство, аніж феодальне землеволодіння, засноване на примусовій праці. В пошані були приватна ініціатива, новаторство і вихід на міжнародну торгівлю – саме тоді до своєї золотої доби наблизилося і чумацтво – український різновид караванної торгівлі, де замість верблюдів і коней використовували брэндових волів (віл – це кастрований бик, тому будьте уважні, щиро комусь бажаючи "щоб ти був здоровий і сильний, як віл" ☺).

Про ті цікаві часи нагадують численні випадкові знахідки з місць колишніх козацьких зимівників, затоплених Каховським морем (фото 39.10).

Фото 39.10. Царські монети часів Козацтва з пляжів Лисої Гори і люлька-носогрійка, знайдена Валею Р. в Маячанській бухті; козаки стали залежними курцями тільки з 17-го ст., коли за посередництва турків запізналися з американським тютюном (а також кавою)

Розгалужені міжнародні контакти швидко знайомили василівців з небаченими доти новачіями далеких країн. Саме за Козацької доби в Європі з'являються екзотичні рослини і звички з нещодавно відкритої Америки, без яких ми сьогодні не уявляємо собі європейських "національних" культур: картопля для ірландців, кукурудзяний банош для гуцулів, томатний

борщ для василівців, кава, соняшник і тютюн – усе це стало настільки невід’ємно рідним і світоглядним, що здається неймовірним наше життя без цих рослин ще триста років тому! Але ж уперше їх завезли в Європу тільки в 16-му ст., до того ж, як декоративні квіти! І лише з 18-го ст. картоплю і помідори почали вирощувати, як овочі, а соняшник – аж у 19-му ст. набув значення масляничної рослини! Які ж молоді деякі з наших "трипільських" традицій ☺ (див. мал. 39.11). Та ж сама історія і з "хохляцьким салом" – до появи у Василівці наприкінці 18-го ст. німецьких колоністів з їхнім шпиком, ми не були "салоїдами", вживання свинячого сала ще не було настільки популярним (до того ж, сало – це їжа виключно осілих культур). Тоді ж, із переселенцями прийшли до нас своїми ногами і нові породи худоби, витісняючи місцеві, зокрема наших Сірих Українських корівок, яких давні василівці навесні вивозили на плавневі острови, де вони жирували самопасом, і забирали їх звідти аж восени; цієї ж забутої сірої степової породи колись були і наші волики.

Мал. 39.11. Традиційно українські соняшник, кукурудза і помідори для борщу прийшли з Америки до Василівки тільки 200 – 300 років тому, ставши національними (мал. зі Всемережжя)

Всі ці молоді традиції нагадують про те, що наша історична пам'ять надзвичайно коротка і не сягає в глибину далі 2 – 3 століть. Мабуть у цьому полягає ще одна еволюційна особливість виду *Homo Sapiens* – пам'ятати свій рід максимум до 12-го коліна (покоління змінюються приблизно кожні 20 – 25 років, тож 12 поколінь триватимуть 240 – 300 років). Саме через це колективна пам'ять українців уже майже повністю забула всю Княжу добу (у співучого народу не збереглося жодної автентичної пісні чи думи того періоду!), а згадки сьгоднішніх василівців заледве перетинають столітню межу "замку попа" – білі плями наших первісних спогадів заповнюються подіями недалекого минулого, і молоді традиції починають здаватися тисячолітніми.

* * *

Чим привольнішим було життя василівців за Козаччини, тим гнітючішим стало відвикання від кров'ю і потом зароблених свобод (слова "свобода" і "слюбода" відрізняються лише чергування звуків [в]-[л] та наголосом). Проте це сталося: в 1775 р. Запорізьку Січ зі всіма землями (Вольностями Війська Запорізького Низового) остаточно ліквідували, і козацька воля перебралася на Дунай, а згодом на Кубань, а потім розчинилася невідь-де.

Це було не перше руйнування Січі. Навесні 1709 р., напередодні Полтавської битви, дізнавшись про підтримку запорожцями Гордієнка гетьманців Мазепи, москвини вирізали не лише гетьманську столицю Батурин, але й Січ разом з прилеглими козацькими хуторами (ця жорстокість на упередження і лягла в основу перемоги Петра I під Полтавою). Проте ця поразка була змита кров'ю старих запорожців-характерників, які тоді стали на смерть за Січ (ті події епічно зображені в коротенькому оповіданні Адріана Каченка "На руїнах Січі"). З крові тих героїв, в ореолі їхньої слави незабаром Січ знову відродилася, бо живий був дух.

Та не так сталося влітку 1775-го – тоді Січ здали без бою: на той час козацька воля вже була заломилася; то тільки січові вали та споруди можна легко відбудувати, а втрачену пристрасть до свободи... Хотіли і на цей раз старі січовики-характерники стояти до загибелі, не за Січ, а за волю, проте їх стримали молодші сімейні козаки, які небезпідставно боялися накликаючи на своїх близьких на хуторах неминучу московинську різанину в разі спротиву переважаючим царським військам. Ще й старий кошовий отаман Калнишевський (який за мужність у щойно закінченій Російсько-Турецькій війні отримав найвищий орден імперії, Андрія Первозванного і чин генерал-поручика) вмовив козаків не проливали братньої православної крові та здатися на ласку цариці (за що й отримав останню подяку від імперії – цілковиту конфіскацію майна і пожиттєве заслання на Соловки, де в холодному підземеллі й згнів сліпцем у віці 114 років; чи шкодував він про свій останній бій, якого уникнув?).

Мал. 39.12. "А вже років двісті, як козак в неволі. Понад Дніпром ходить, виглядає долю: "Гей, гей, вийди, доле, із води! Визволь мене, серденько, із біди!" (мал. з Інтернету)

Парадокс ситуації полягав у тому, що лише завдяки Козацтву Росія стала наддержавою, тобто козаки власними силами викували собі московинські кайдани. Не меншим парадоксом було й те, що татари, які все життя полювали за невільниками, врешті-решт і самі стали "ясиром" Москви. Ненависть імперії до всього татарського була настільки сильною, що корінному половецько-татарському населенню не лишилося місця в рідній Таврії: ні в Приазов'ї, ні в Криму. В 1860-му році Ногайці змушені були остаточно покинути Приазов'я (в

т.ч. й Василівський степ), а через сотню років, у 1944-му році, їх усіх до одного було викинуто і з Кримського півострова. Тоді ж, на фоні анти-татарської істерії ("всі татари – вороги народу, діти в т.ч."), назви наших сіл були замінені на сучасні: Янчекрак став Кам'янським, Карачекрак – Підгірним, а Чекрак... він уже давно перед тим злився з містечком Василівки, тож так і залишився залізничною платформою Чекрак. З тих пір перейшло життям вже 2 – 3 нових покоління василівців, і навіть те недавнє забулося.

Мал. 39.13 Останні з могокан Василівської козацько-татарської вольниці (мал. з Інтернету)

Що сьогодні нагадує у Василівці про "татарську цивілізацію", яка формувала обличчя нашого степу впродовж понад півтисячоліття й остаточно згасла в Лукомор'ї лише півтора століття тому? Тільки чудернацькі назви зникаючих малих річок, та ще плетиво арабської в'язі на загублених скарбах, і звісно ж степ – хай перетворений на поле і приборканий, без тарпанів і бабаків, проте з вічно вільними вітрами, такими ж кочівниками, як і Вони ☺

Додатки до Частини V

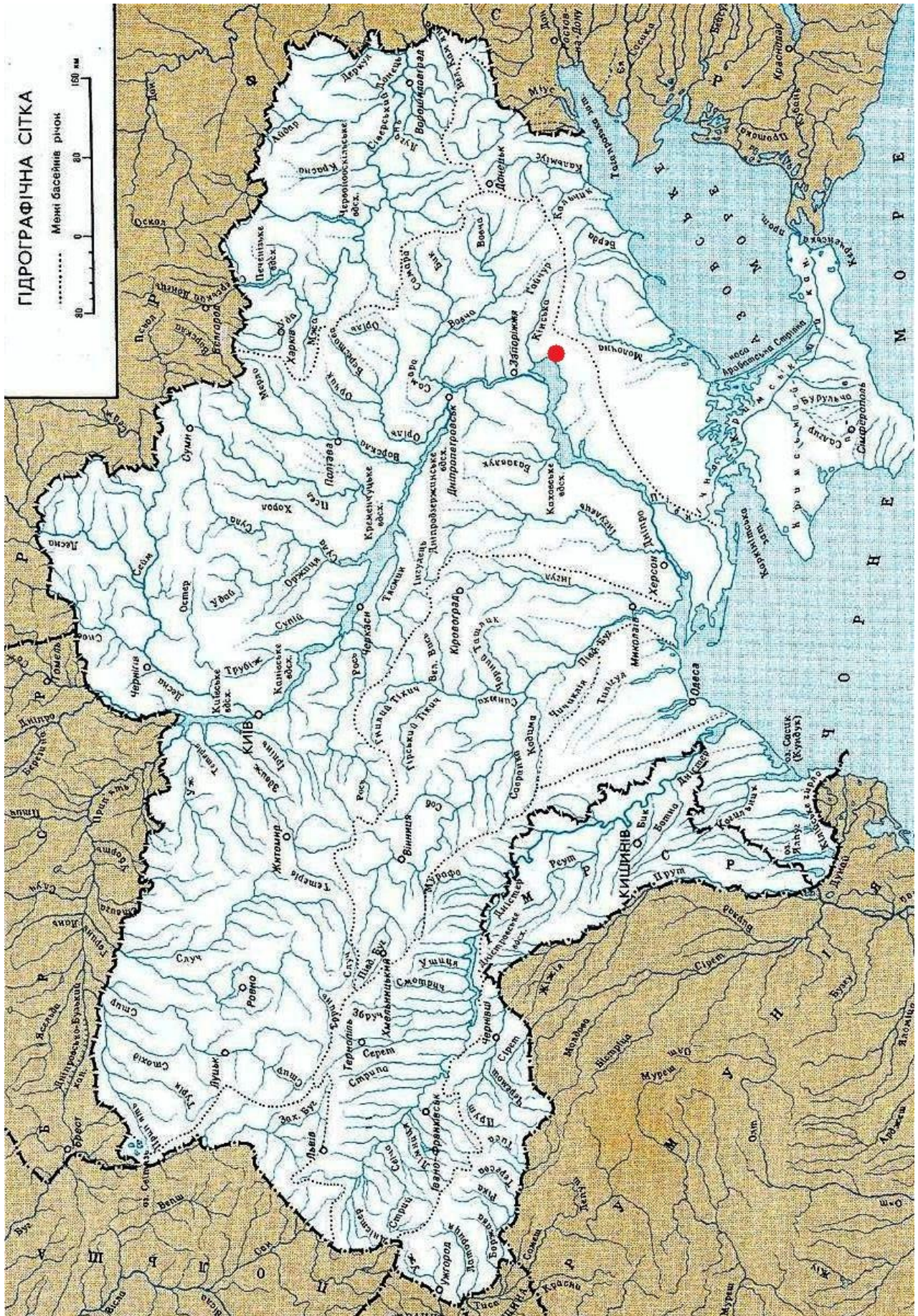
Додаток Ч.V.A

Хронологія деяких основних подій у Василівському районі:

- Кінець 1222 р. – воїни Чингісхана вперше з'явилися у Василівських степах.
 1223 р. – жорстокий програш Русько-Половецьких військ Монголам у битві на Калці.
 1237 - 1243 рр. – західний похід Монголів у Східну Європу під проводом Бату-хана.
 1239 р. – Монголи завойовують Приазовські степи; Половці відкочовують у Подунав'я; кінець Половецької доби і початок Ординського періоду в історії Василівки.
 1242 р. – Василівка входить до Улусу Бувала, найзахіднішого в складі Золотої Орди.
 1259 р. – Золота Орда пориває з імперією Чингізидів і стає незалежною державою.
 1266 - 1299 рр. – Ногаєва доба в історії Василівки.
 1266 - 1475 рр. – заснування та існування Генуезьких колоній Криму.
 1312 р. – до влади приходить Узбек-хан, ісламізація Золотої Орди.
 1310-ті - 1320-ті рр. – початок Малого Льодовикового періоду.
 1346 р. – у Північне Причорномор'я з Китаю прийшла епідемія Великої Чуми.
 1359 - 1380 рр. – "велика зам'ятня" в Золотій Орді, Мамаєва доба.
 1362 р. – Синьоводська битва, Василівка знову стає прикордонням Золотої Орди.
 1363 - 1380 рр. – розквіт Кучугурського городища беклярбека Мамає.
 Кінець 14-го ст. – у Василівку вперше потрапляє вогнепальна зброя.
 1395 р. – каральна експедиція Тимура у Василівку, розгром Кучугурського городища.
 Перша половина 15-го ст. – розпад Золотої Орди на окремі ханства.
 1420-ті рр. – нащадки Мамає повертаються в свої володіння на порубіжжі з Ордою.
 1445 р. – Хаджі Герай створює незалежне Кримське ханство.
 1453 р. – Османи/Турки захопили Константинополь, перетворивши його на Стамбул.
 1475 р. – Османська окупація Криму; Кримське ханство стає васалом Османів;
 василівці офіційно стають підданцями (васалами) Османської імперії.
 1480 р. – початок відвертої війни Криму і Москви проти Литви і Великої Орди;
 напади Кримських татар на Руське прикордоння стають майже щорічними; припиняється життя на давніх слов'янських поселеннях Середнього і Нижнього Дніпра.
 1492 р. – перша згадка про козаків у писемних джерелах, вже як про значущу силу.
 15 - 16 ст. по Р.Х. – зародилося кобзарське мистецтво.
 1530-ті рр. – у приазовських Татар з'являються ознаки переходу до рільництва.
 1557 р. – перша хвиля Ногайської колонізації Приазовських степів.
 1569 р. – Люблінська унія, за підсумками якої Василівські землі на північ від Конки були фактично включені до складу Польщі; посилення ополячення південно-руських земель.
 1634 р. – масова Ногайська колонізація Приазовських і Причорноморських степів.
 17 - 18 ст. – хвиля Калмицьких завоювань Евразійського степу досягає Василівки;
 з'являється завершений, практично іконографічний образ народної картини "Козак Мамай".
 1645 - 1715 р. – найхолодніший інтервал в межах Малого Льодовикового періоду.
 1648 - 1781 рр. – плавнева частина Василівського району входить до Гетьманщини.
 Середина 17 ст. – Україна за площею дорівнює Московській державі, а за кількістю населення перевищує її.
 1709 р. – знищення москвинами Запорізької Січі та каральна експедиція по козацьким хуторам Нижнього Дніпра напередодні Полтавської битви.
 1740-ві рр. – у Василівці з'являються постійні козацькі зимівники-хутора.
 18 ст. – початок вирощування у Василівці картоплі та помідорів, як овочевих культур;
 поширення звички вживати в їжу свиняче сало.
 1775 р. – остаточна ліквідація Запорізької Січі.
 1783 р. – перша анексія Криму Російською імперією.
 19 ст. – початок вирощування у Василівці соняшника, як масляничної культури.
 1860 р. – Ногайці змушені остаточно покинути Приазов'я.
 1860-ті рр. – розпочалося й досі зростає глобальне потепління.

Додаток Ч.У.Б

Річки України (Василівка позначена червоною цяткою):

Додаток Ч.V.Б (продовження)

Місцеві річки на мапі 1796 року (Василівка позначена червоною цяткою):

повноводні Чокрак і Карачекрак, близьке розташування витоків річок Кінської і Молочної

